

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรมสารสนเทศที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยโครงการ “การจัดการวิธีการอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับการพัฒนาศักยภาพของทรัพยากรทางโบราณคดีท้องถิ่นบนเส้นทางนิราศเมืองแกลงบริเวณภาคตะวันออกตอนล่าง” ผู้วิจัยเล็งเห็นว่าการศึกษากา

1. ภูมิศาสตร์
2. ภูมิหลัง
3. การคมนาคมและการสัญจรในอดีต
4. การอนุรักษ์และการพัฒนา
5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. ภูมิศาสตร์ พื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกครอบคลุมจังหวัดชลบุรีบางส่วน (เขตอำเภอเมืองชลบุรี อำเภอพนัสนิคม อำเภอสัตหีบ อำเภอสัตตหีบ และอำเภอหนองใหญ่) จังหวัดระยอง จังหวัดจันทบุรี และจังหวัดตราด

สภาพภูมิศาสตร์ ภาคตะวันออกบริเวณชายฝั่งทะเลมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบและที่ดอน ตามชายทะเลตอนล่างเป็นที่ราบเชิงเขาที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะในการเพาะปลูกผลไม้ ไม้ยืนต้น ตอนล่างของภาคที่เทือกเขาจันทบุรีมียอดเขาสอยดาวให้เป็นยอดเขาที่สูงที่สุดในภาคตะวันออก เทือกเขานี้เป็นต้นกำเนิดแม่น้ำสำคัญ ได้แก่ แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำประแสร์ แม่น้ำจันทบุรี ซึ่งเป็นแหล่งเกษตรกรรมของพื้นที่ภูมิภาคและมีลักษณะภูมิประเทศดังนี้

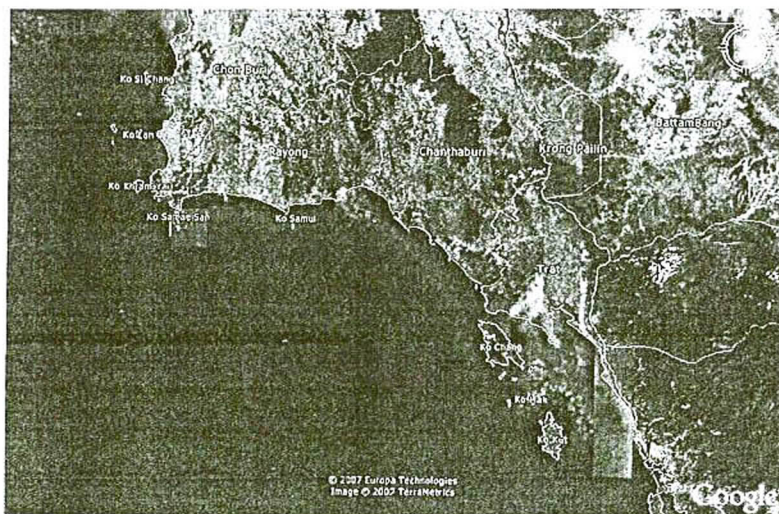
1.1 ทิวเขา เป็นแนวยาวอยู่ตอนกลางของภาคในแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบด้วย 2 ทิวเขา คือ ทิวเขาจันทบุรี และทิวเขาบรรทัด ทิวเขาจันทบุรี ตั้งต้นจากอำเภอเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี ไปสิ้นสุดที่อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี มีความยาว 281 กิโลเมตร ทิวเขานี้แบ่งน้ำไหลเป็น 2 ทาง คือ ทางเหนือไหลไปลงแม่น้ำปราจีนบุรี – บางปะกง ส่วนทางใต้ไปลงแม่น้ำสายสั้น ๆ ซึ่งไหลลงสู่อ่าวไทย ส่วนทิวเขาบรรทัดอยู่ถัดจากทิวเขาจันทบุรี ไปทางตะวันออกมีทิศทางในแนวเหนือ-ใต้ กั้นพรมแดนประเทศไทย กับประเทศกัมพูชาโดยตลอด ตั้งแต่อำเภอบ่อไร่ จังหวัดตราด จนถึงที่สุดทิวเขาที่แหลมสารพัดพิษ ในอำเภอลองใหญ่ จังหวัดตราด

1.2 ที่ราบลุ่มแม่น้ำ และที่ราบลอนลาด บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมีขนาดใหญ่ที่สุดของภูมิภาค คือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี-บางปะกง มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนลาด คือ มีระดับสูง ๆ ต่ำ ๆ เกิดจากการผุพัง สลายตัวของหินตามบริเวณลาดเขา มีเนินเขาเตี้ย ๆ สูงประมาณ 200 เมตร ปรากฏอยู่ประปราย ลุ่มน้ำลำธารของจังหวัดจันทบุรี มีแม่น้ำสายสั้น ๆ หลายสาย ซึ่งมีทิศทางการไหลของน้ำจาก

เหนือลงทางใต้เป็นส่วนใหญ่...ลุ่มแม่น้ำจันทบุรี เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญที่สุดของจังหวัดไหลผ่านตัวเมืองจันทบุรีถึงบ้านคลองน้ำใส¹

1.3 ที่ราบชายฝั่งทะเล ภาคตะวันออกมีฝั่งทะเลยาว 515 กิโลเมตร ตั้งแต่ปากแม่น้ำบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ถึงอำเภอคลองใหญ่จังหวัดตราด บริเวณปากแม่น้ำบางปะกงถึงอำเภอสัตหีบ ประกอบด้วยที่ราบแคบ ๆ ชายฝั่งทะเล มีภูเขาสูงเล็ก ๆ สลับเป็นบางตอนลักษณะชายฝั่งเป็นหาดโคลน ในเขตอำเภอเมือง...บริเวณก้นอ่าวเป็นที่ตั้งของจังหวัดชลบุรี² บริเวณชายฝั่งทะเลจังหวัดจันทบุรี ประกอบด้วยที่ราบชายฝั่งทะเลแคบ ๆ และที่ราบลุ่มบริเวณปากแม่น้ำบริเวณที่ราบดินตะกอนสามเหลี่ยม ปากแม่น้ำ เกิดจากการทับถมของตะกอนที่เกิดจากการพัดพามาทำให้เกิดเป็นพื้นที่ราบลุ่ม มีน้ำท่วมขัง เช่น บริเวณปากแม่น้ำพองราด แม่น้ำวังโดนด แม่น้ำจันทบุรี และแม่น้ำเวฬุ บริเวณที่น้ำทะเลท่วมถึง สภาพพื้นที่จะเป็นป่าชายเลน ส่วนบริเวณที่ราบชายฝั่งทะเลจะเกิดจากการทับถมของตะกอนทราย ส่วนบริเวณชายฝั่งที่เป็นดินจะมีลักษณะของแหลมยื่น³ (ภาพที่ 1) จังหวัดตราดมีที่ราบต่ำชายฝั่งทะเลเป็นบริเวณที่รวมเอาตะกอน โคลนตม จากแม่น้ำลำคลองมาทับถม ซึ่งมีลำคลองเล็ก ๆ หลายสายไหลลงสู่ทะเล ส่วนบริเวณที่ราบต่ำมีอยู่ทั่วไปทางฝั่งทะเลด้านตะวันตก ตั้งแต่อำเภอเขาสมิง อำเภอแหลมงอบ อำเภอเมืองตราด จนถึงอำเภอคลองใหญ่⁴

ชายฝั่งทะเลของภาคตะวันออก มีเกาะกั้นเรียงรายอยู่ตามชายฝั่งรวม 144 เกาะ ในจำนวนนี้เป็นเขตจังหวัดตราด 30 เกาะ และในเขตจังหวัดชลบุรี 43 เกาะ เกาะในจังหวัดชลบุรีส่วนมากเป็นเกาะขนาดเล็กมี เกาะคราม เกาะสีชัง และเกาะล้านเป็นเกาะขนาดใหญ่ ส่วนจังหวัดระยองมีเกาะชายฝั่งรวม 12 เกาะ เกาะที่มีขนาดใหญ่และขึ้นชื่อมากที่สุด คือ เกาะเสม็ด (เกาะแก้วพิสดาร) จังหวัดตราด มีเกาะขนาดใหญ่อยู่หลายเกาะด้วยกัน เกาะใหญ่ที่สุดคือ เกาะช้าง และรองลงมาคือเกาะกูด⁵

ภาพที่ 1 ภาพชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ถ่ายทางอากาศมองเห็นพื้นที่จังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง จังหวัดจันทบุรี และจังหวัดตราด

ที่มา : C 2007 Europa Technologies Image C 2007 Terra Metrics Google.

ลักษณะภูมิอากาศ เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ทางทิศตะวันตกจรดอ่าวไทย มีลักษณะอากาศแบบฝนเมืองร้อน โดยในฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ จะมีอากาศชุ่มชื้นและมีฝนตก จากสถิติระยะ 10 ปี พบว่าปริมาณน้ำฝนที่ตกตลอดปีจะอยู่ระหว่าง 1,000 – 1,700 มิลลิเมตร อุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย (ปี พ.ศ. 2540) ประมาณ 35.58 องศาเซลเซียส และอุณหภูมิต่ำสุดประมาณ 22.97 องศาเซลเซียส ภูมิอากาศของจังหวัดชลบุรีถือว่าไม่ต่างไปจากลักษณะภูมิอากาศของจังหวัดอื่น ๆ ในเขตภาคตะวันออกและภาคกลางมากนัก ส่วนจังหวัดจันทบุรี มีความแตกต่างของอุณหภูมิระหว่างฤดูร้อน และฤดูหนาว 2.8 องศาเซลเซียส ซึ่งมีความแตกต่างกันน้อยมาก ทั้งนี้เนื่องจากจังหวัดจันทบุรีตั้งอยู่ติดกับชายฝั่งทะเล อิทธิพลของทะเลและมหาสมุทรเข้าถึง จึงทำให้อุณหภูมิไม่แตกต่างกันมาก กรณีปริมาณน้ำฝน ฝนที่ตกในเขตจังหวัดจันทบุรีได้รับอิทธิพลจากมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และอิทธิพลของพายุดีเปรสชันในบางเดือน จังหวัดจันทบุรีมีปริมาณฝนตกชุก โดยมีฝนรวมถึง 2,917.38 มิลลิเมตร เหตุที่จังหวัดจันทบุรีมีปริมาณฝนรวมสูง ทั้งนี้เป็นเพราะจันทบุรีตั้งอยู่ด้านรับลมของเทือกเขาจันทบุรี และเทือกเขาบรรทัด^๕ เช่นเดียวกับจังหวัดตราด มีปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยประมาณ 4,000 มิลลิเมตรต่อปีขึ้นไป นับเป็นจังหวัดที่มีฝนตกมากเป็นอันดับที่ 2 ของประเทศรองจากจังหวัดระนอง และด้วยเหตุนี้จังหวัดตราดจึงได้รับการกล่าวขานว่าเป็น “เมืองฝนแปดแดดสี่”^๖

2. ภูมิหลัง ภาคตะวันออกตอนล่าง บริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบและที่ดอน มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะในการเพาะปลูกผลไม้และไม้ยืนต้น มีฝั่งทะเลยาว 515 กิโลเมตร ตั้งแต่ปากแม่น้ำบางปะกง อ่าวบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ถึงอ่าวคลองใหญ่ จังหวัดตราด บริเวณปากแม่น้ำบางปะกง ถึงอำเภอสัตหีบประกอบด้วยที่ราบแคบ ๆ ชายฝั่งทะเล มีภูเขาลูกเล็กสลับเป็นบางตอน ลักษณะชายฝั่งเป็นหาดโคลน ในเขตอำเภอเมืองชลบุรี บริเวณกันอ่าวเป็นที่ตั้งของจังหวัดชลบุรี^๗ สังคมและวัฒนธรรมชายฝั่งทะเลจะมีชีวิตเกี่ยวกับประมง และความเชื่อเกี่ยวกับทะเล ในขณะที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มเป็นเรื่องการเพาะปลูก และความเชื่อในเรื่องของป่าเขา เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมดังกล่าว ทำให้เกิดรูปแบบทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันโดยนัย นอกจากนั้นวัฒนธรรมยังเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะไม่มีชุมชนของมนุษย์ใด ๆ ที่อยู่โดด ๆ โดยไม่มีความสัมพันธ์กัน หากมีการติดต่อสังสรรค์ กันในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองอยู่ตลอดเวลา จึงมีการเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า วิวัฒนาการ และ พัฒนาการ มาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ ก่อนประวัติศาสตร์^๘

ในขณะนี้พบบริเวณที่พัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเมืองในยุคต้นประวัติศาสตร์ อยู่ 2 แห่งคือ ที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี แห่งหนึ่ง เป็นเมืองโบราณที่เรียกว่า เมืองพระรถ มีโบราณวัตถุที่ขุดอายุได้ว่ามีมาแต่สมัยทวารวดี ผู้คนลงมีการนับถือพระพุทธศาสนา และศาสนาฮินดู เพราะพบพระพุทธรูปธรรมจักร เทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขกและอื่น ๆ โดยเฉพาะพระพุทธรูปองค์ที่เด่นที่สุดก็คือพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสนิคม จากเมืองพระรถที่มีเส้นทางเดินบกผ่านที่สูงในเขตตำบลอมพนม ไปฝั่งอำเภอบ่อทอง และจังหวัดระยอง พบชุมชนโบราณสมัยทวารวดีอีกแห่งหนึ่งที่ตำบลอมพนม มีชื่อที่รู้จัก

กันทั่วไปว่า เมืองพญาเร่ แสดงให้เห็นว่าในเขตหัวเมืองชายทะเลนี้ ในสมัยทวารวดีมีผู้คนอยู่และมีการติดต่อถึงกันทางเส้นทางเดินบกในเขตจังหวัดระยอง¹⁰

สมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893 – 2310) ความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองมาเติบโตขึ้นที่ภาคตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่เมืองพระประแดง (จังหวัดสมุทรปราการ) อันเป็นชุมชนแรกเริ่มของบริเวณปากน้ำเจ้าพระยาถือว่าได้ ถึงแม้ว่าจะตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็ตามแต่ ก็เป็นชุมชนเพื่อการออกทะเลไปค้าขายตามหัวเมืองของไทย คือเพื่อต่อไปทางชลบุรี ระยอง จันทบุรี เขมร และญวน¹¹ การที่ตัวเมืองตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำนั้น เนื่องจากชายฝั่งมีพื้นที่ดอนตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนได้ดีกว่าทางตะวันออกนั่นเอง หลักฐานจากการขุดคลองสำโรงใกล้กับพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยาที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า

“ศักราช 860 ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. 2041)

สมเด็จพระรามาธิบดีแรก ให้ทำตำราพิชัยสงคราม

และแรกทำสารบัญชี่พระราชพิธีทุกเมือง ขณะนั้น

คลองสำโรงที่จะไปคลองศรีนจะระเซ้ คลองทับนาง

จะไปปากน้ำเจ้าพระยาดั้น เรือใหญ่จะเดินทาง

ไปมาขัดสน จึงให้ชำระขุดได้รูปเทพารักษ์ 2 องค์

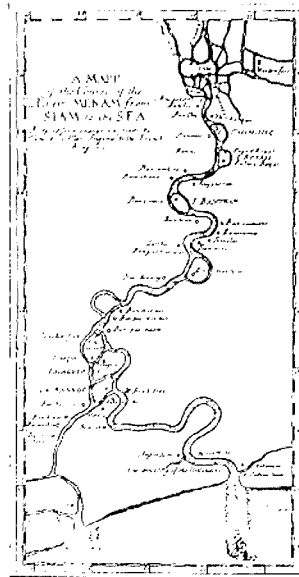
หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ จารึกองค์หนึ่งชื่อ พระยาแสนดา

องค์หนึ่งชื่อ บาทสังขร ในที่ร่วมคลองสำโรง กับคลอง

ทับนางต่อกัน จึงให้พิธีกรรมวางสรวงแล้วรับออก

มาปลูกศาลเชิญขึ้นประดิษฐาน ไว้ ณ เมือง พระประแดง”¹²

เรื่องนี้แสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่า ก่อนที่จะเกิดเมืองบางกอก และธนบุรี ในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชนั้น มีชุมชนผู้คนอยู่ตามลำน้ำเจ้าพระยาดำลงไปใกล้กับปากแม่น้ำอยู่ก่อน ซึ่งการขุดคลองสำโรงก็แสดงให้เห็นว่า มีคลองนี้มาก่อนแล้ว อีกทั้งเป็นคลองที่มนุษย์ขุดขึ้น เพื่อการคมนาคมออกทะเลที่อ่าวบางปะกง (บางมั่งกงในนิราศเมืองแกลง) เพื่อให้เรือสำเภาสามารถเข้าผ่านทะเลตามมาแต่ปากน้ำเจ้าพระยาตามลำดับนี้ที่ต่อเนื่องก่อนเดินทางต่อไปยังพระนครศรีอยุธยา¹³ (ภาพที่ 2)

ภาพที่ 2 เส้นทางสัญจรทางน้ำจากปากน้ำ ผ่านแม่น้ำเจ้าพระยา และลำน้ำที่คดเคี้ยวก่อนถึงกรุงศรีอยุธยา บริเวณเส้นทางนี้จะมีเส้นทางแยกเข้าคลองสำโรงพระประแดงเป็นเส้นทางน้ำที่สุนทรภู่ใช้เดินทางสู่จังหวัดระยอง

ที่มา : ภาพจากหนังสือ A New Historical Relation of the Kingdom of Siam. โดย Delalou bere ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาสู่สยามเมื่อ พ.ศ. 2230 – 2231 ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2236

หลักฐานทางโบราณวัตถุที่พบ และตำแหน่งที่ตั้งของเมืองแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกที่กล่าวชวนให้เชื่อได้ว่ามีชุมชนเมืองที่เกี่ยวข้องกับการค้า หรือเป็นที่จอดพักเรือสินค้าบริเวณปากน้ำ และอ่าวบางปะกง...อนึ่ง การพบเครื่องสังคโลกสุโขทัย รวมทั้งเครื่องเคลือบดินเผาแบบเวียตนาม แบบจีนในเรือจมที่อ่าวไทย แถบภาคตะวันออก เช่น เมืองศรีฟโล หรือการพบหลักฐานทางโบราณคดี ที่บ้านแหลมเหียง ในเขตอำเภอแกลง จังหวัดระยอง ประเภทภาชนะดินเผาจำนวนมาก โดยเฉพาะเศษภาชนะดินเผาแบบขามลายูปลาแบบเกาะสุเรียงเมืองเก่าสุโขทัย และก้นชามเคลือบเขียวไข่กา แบบเตาเกาะน้อยปายางสุโขทัย อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 – 22 (พ.ศ. 1801 – 2200)¹⁴ ล้วนแสดงให้เห็นว่ามีการค้าขายทางทะเล และมีผู้คนตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองอยู่บริเวณแถบชายฝั่งตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว (ภาพที่ 2)

ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องตำแหน่งที่ตั้ง และฐานะของบรรดาหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออกนี้ น่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นมา พอถึงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถึงการค้าทางทะเลก็เจริญมากขึ้น มีพวกพ่อค้าทางตะวันตกเข้ามาตั้งสถานการค้า และสนับสนุนให้เกิดชุมชนหัวเมืองชายทะเลเพิ่มขึ้น แต่กระนั้นก็ดี เรื่องราวเกี่ยวข้องกับบ้านเมืองทางภูมิภาคตะวันออกทั้งในเขตชายทะเลภายในก็ยังไม่มื่ออะไรโดดเด่น¹⁵ มีก็แต่เขตหนองไผ่แดง พบแนวคันดินและคูเมืองตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา หรือก่อนหน้านั้นเพียงเล็กน้อย พร้อมหลักฐานทางโบราณคดียืนยันถึงความเป็นชุมชนเมืองศรีฟโล เมืองทางชายฝั่งทะเลอย่างเด่นชัดและเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์พื้นที่เดิมของ

ศรีฟโโล จึงไม่เหมาะสมที่จะเป็นที่ตั้งเมืองก็ย้ายลงไปทางใต้บริเวณบางปลาสร้อย (เขตตัวเมืองชลบุรี ปัจจุบัน) ซึ่งก็พบหลักฐานพระอุโบสถ และพระวิหารของวัดใหญ่อินทาราม ศาลเจ้าพ่อสาคร ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง(เดิมเป็นศาลเทพารักษ์ปัจจุบันเป็นศาลหลักเมือง) วัดสวนตาล วัดอ่างศิลา (ใน) ก็ล้วนสร้างมาเมื่อครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา แทบทั้งสิ้น¹⁶ เช่นเดียวกับเขตอำเภอบางละมุงลงมาที่วัดท่ากระดาน วัดบางละมุง (วัดวาริ์ล้อม) และวัดนางเสรษฐี (วัดร้าง) ที่เป็นหลักฐานร่วมสมัยของกรุงศรีอยุธยาอยู่ก่อนที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จะเดินทัพมาบริเวณนี้ และจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในบริเวณวัดร้างนางเสรษฐี สันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและอาจเป็นวัดประจำชุมชนที่สำคัญสมัยนั้น¹⁷

ภาพที่ 3 แผนที่โบราณจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับธนบุรี (ปัจจุบันเก็บอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ) แสดงตำแหน่งชุมชนบ้านเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกและตะวันออก มีชื่อระบุบางเหี้ย บางทราย บางปลาสร้อย บางพระเรือ บางละมุง และเกาะสีชัง สะท้อนถึงความเชื่อมโยงการค้าทางทะเล และเส้นทางสัญจร

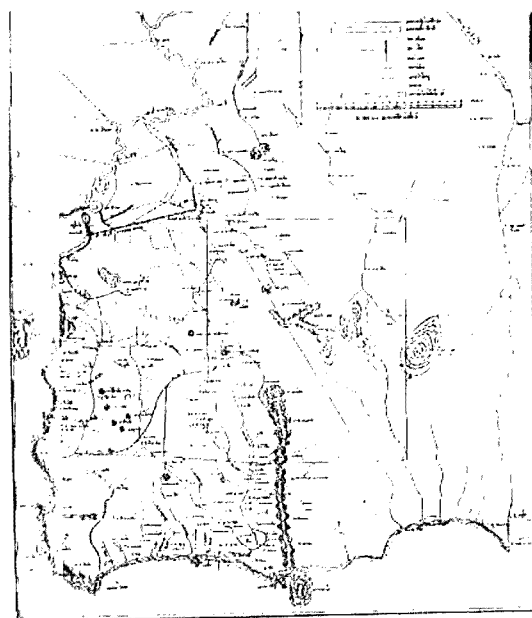
ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

กรณีเรื่องราวของผู้คนบ้านเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกมาปรากฏหลักฐานชัดเจนในกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า 2 เดือน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระยาวชิรปราการ ได้พาสมัครพรรคพวกทหารไทยจีนประมาณ 1,000 คน ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยา มาหากำลังสนับสนุนทางหัวเมืองภาคตะวันออก ในครั้งนั้นได้เสด็จผ่านพานทอง ห้วยสับโป่ง (หินโป่ง) บ้านเก่า วัดกลุ่มมหาชัยชุมพล วัดราชบังลังก์ และบางกะจะ (วัดพลับ) ในแถบชายทะเลตอนล่างของภาคด้วย อีกทั้ง สภาพภูมิรัฐศาสตร์ของชุมชนภาคตะวันออกตอนบน และตอนล่างที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการเดินทัพและการทำศึกสงครามระหว่างประเทศเพื่อนบ้าน เช่น เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สู่จันทบุรี (ภาพที่ 4) เพื่อรวบรวมไพร่พลในเมืองต่าง ๆ ของเขตชายฝั่งทะเลตะวันออก ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีบทบาทต่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พื้นที่เขตชุมชนนอกเมือง และชุมชนเมืองภาคตะวันออกให้มีเหตุการณ์และเรื่องราวที่ผูกพันเกี่ยวข้องกันมาอย่างต่อเนื่องในแต่ละสมัย หลักฐานที่เป็นรูปธรรมได้แก่ “อนุสรณ์สถาน” ที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ของท้องถิ่น คือประจักษ์พยานยืนยันถึงความเกี่ยวข้องกับความป็นมาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบน

เส้นทางเดินทัพ ตั้งแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือสุดคือจังหวัดนครนายกลงมาสู่ภาคตะวันออกเฉียงใต้สุด คือ จันทบุรี¹⁸ เช่น เจดีย์บนเกาะกลางน้ำปากน้ำโจโล่ ตำบลบางตลาด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา วัดหลวง (วัดใหญ่อินทาราม) ตำบลบางปลาสร้อย อำเภอเมืองชลบุรี มีความค่อนหนึ่งระบุถึงชื่อวัดไว้ว่า

“มีดำรัสให้นายบุญรอด แขนอ่อน และนายหัน บ้านค่ายซึ่ง
เป็นเพื่อนกับนายทองอยู่นกเล็ก ไปเจรจากับนายทองอยู่นกเล็ก
ในที่สุดนายทองอยู่นกเล็กมาเข้าเฝ้า ณ วัดหลวง และถวายสัตย์ว่า
จะสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี”¹⁹

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่ปรากฏเรื่องราว เหตุการณ์เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบเพียงว่าพระองค์ได้พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กวาดต้อนผู้คน ชาวเวียงจันทน์มาตั้งอยู่หัวเมืองชั้นใน ชาวมุสลิมจากปัตตานี หลังศึกเมืองถลาง ปี พ.ศ. 2328 ไปไว้ ฝั่งขวาเมือง คือ นครนายก และฉะเชิงเทรา ส่วนชาวจีนที่อพยพหลังไหลเข้ามาแต่ครั้งก่อน กรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และเศรษฐกิจในท้องถิ่นและชายทะเลมากด้วยคน จีนเหล่านี้ อพยพเข้ามารับจ้างเป็นแรงงานและมีอาชีพเป็นพ่อค้า ตลอดจนทำสวนทำไร่ การเดินเรือ และ ประมง ส่วนชาวจีนที่มีฝีมือจะตั้งอยู่ช้อมเรืออยู่ตามชายฝั่งทะเลของจังหวัดชลบุรี จังหวัดจันทบุรี โดยเฉพาะที่ชลบุรีมีชุมชนจีนจำนวนมาก ดังหลักฐานชาวจีนแต่จิวเรียกเมืองชลบุรีว่า “บังก๊อกฮ่วย” ซึ่ง หมายถึงเมืองบางปลาสร้อย²⁰ ผลที่ตามมาทำให้เกิดชุมชนที่เป็นย่านตลาด ย่านค้าขายสิ่งของถาวรซึ่งเป็น พื้นฐานของเมืองในปัจจุบัน

ภาพที่ 4 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรจากคลองสำโรงผ่านแม่น้ำบางปะกง บางปลาสร้อย บ้านหนองมน บางพระ บางละมุง จนถึงเมืองระยอง เมื่อ พ.ศ. 2469 ของ กรมราชเลขาธิการ

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

การเดินทางมาพบบิดาของสุนทรภู่ (พระสุนทรโวหาร) ที่บวชอยู่ที่บ้านกร่ำ เมืองแกลง (จังหวัดระยองปัจจุบัน) ได้ช่วยเปิดเผยเรื่องราวของผู้คนและวัฒนธรรมผ่านนิราศเมืองแกลงในปี พ.ศ. 2350 ไว้อย่างสมบูรณ์แบบ เหมือนกับการบันทึกประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมในชุมชนท้องถิ่นขณะนั้น ผ่านคำกลอนอันเป็นภาพสะท้อนของสังคมวัฒนธรรมอย่างมีความหมาย และนำมาศึกษาความเป็นมาของจังหวัดระยอง ที่นับเป็นประวัติศาสตร์ที่อ้างอิงได้²¹ เช่น ในนิราศนั้น จะเป็นการสะท้อนภาพภูมิประเทศบ้านเมือง ผู้คนต่างเมือง ชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปะและความรู้ต่าง ๆ น่าสนใจ²² อย่างเช่น “สภาพของชุมชน” บนเส้นทางบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ มีคำกลอนระบุว่า

“ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ	ดูระกะดาทางไปกลางทุ่ง
เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง	ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง
คูเรือแพแออัดอยู่ชั่เยียด	เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง
แจวตะกุดเกะกะปะกระเซียง	บ้างท่มเถียงโคดคุนกันวุ่นวาย” ²³

หรือนั่งเรือผ่านมาถึงบ้านบางมังกง (หรือบางปะกงปัจจุบัน) จังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งเป็นชุมชนปากแม่น้ำบางมังกงก่อนออกไปบางปลาสร้อยยังอ่าวด้านนอก ก็กล่าวว่า

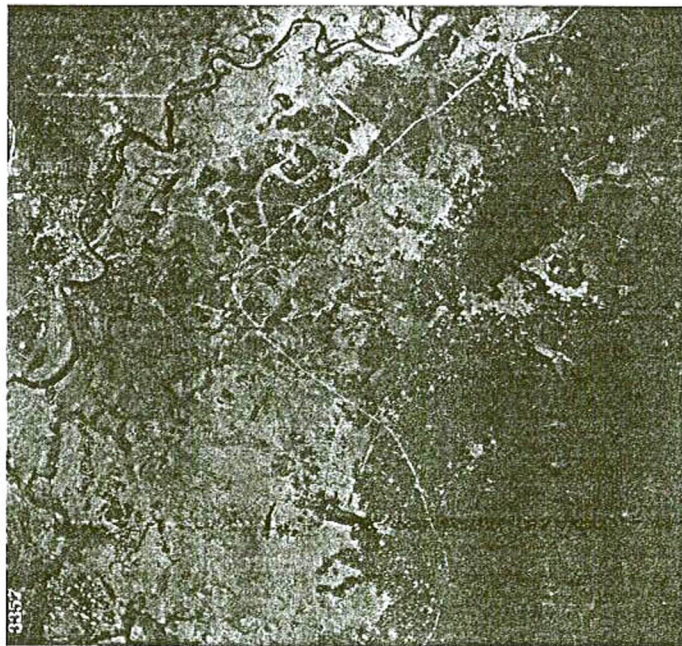
“...ถึงหย่อมย่านบ้านบางมังกงนั้น	ดูเรียงรันเรือนเรียบชลาลัย
แต่ล้วนบ้านตากปลาภิรมวาริน	เหม็นแต่กลิ่นเฝ้าอบตลบไป
เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ้าอยู่เซ่งแซ่	ปูนทะก้องกังแก้งเพศไสย
เกลอเอ๋ยเคยข้ามคงคาด้วย	ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเกิดเจ้านาย” ²⁴

เมื่อมาขึ้นที่บางปลาสร้อย และสุนทรภู่แวะเที่ยวตลาดในเมืองได้พรรณนาไว้ว่า

“...เป็นสองแถวแนวอนนคนสะพรั่ง	บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง	เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกลิ้งแก่งเป็นอย่างกลาง
ขายหอยแครงแมงกู่กับปูม้า	หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง
พวกแจ็กจิ้นสินค้าน้ำอามาวาง	มะเขือคางพะเผือกผักกาดดอง
ที่ขายผ้าหน้าถึงก็เปิดโถง	ล้วนเย็บโง่งหญิงชายมาจ่ายของ
สักยี่สิบหยิบมือออกเป็นกองกอง	พี่เที่ยวท่องทัศนากนสายัณห์” ²⁵

จากบทกลอนที่กล่าว สามารถสะท้อนภาพของชุมชนบนเส้นทางนิราศได้เป็นอย่างดีน่าสนใจ ช่วยให้เข้าใจสภาพบ้านเรือน ชีวิตความเป็นอยู่ตามชายน้ำในขณะช่วงเวลานั้น ซึ่งอาจจะอาศัยอยู่บนเรือแพ เรือขนาน้ำ เรือขนานบก และมีร้านค้าตั้งอยู่เป็นสองแถว แบบเปิดโล่งไม่มีกระดานแผ่นใดไว้คอยปิดกั้นที่เรียกว่า “หน้าถ้ง” มีการใช้สกุลเงิน “เบี้ยโป่ง” เพื่อการแลกเปลี่ยนคงใช้เบี้ยซึ่งเป็นหอยชนิดหนึ่งโดยราชการกำหนดให้ใช้แทนเงินซึ่งหาแลกกันได้²⁶

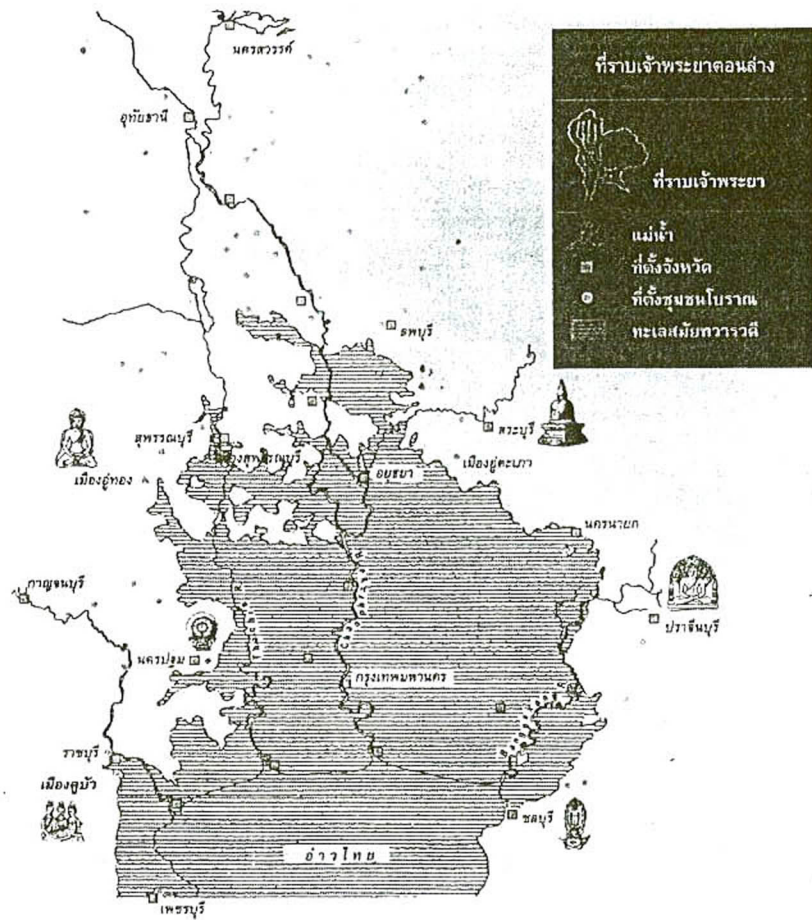
จากการศึกษาแหล่งชุมชนโบราณที่มีคูคันดินล้อมรอบส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์กับแนวชายฝั่งทะเลที่มีระดับความสูงประมาณ 3.5 – 4 เมตร ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำหรือฝั่งคลองที่มีทางออกสู่ทะเล บางแห่งมีการขุดคลองออกสู่ทะเลหรือเชื่อมกับทางน้ำที่สามารถเดินทางติดต่อออกสู่ทะเลได้สะดวกเป็นหลักฐานที่แน่ชัด ทำให้เราทราบถึงความสัมพันธ์ของตำแหน่งเมือง และแนวชายฝั่งทะเลในช่วงเวลาเดียวกัน เมื่อการเปลี่ยนแปลงของแนวชายฝั่งทะเลห่างออกจากหัวเมืองย่อมส่งผลกระทบต่อหัวเมืองให้ไม่สามารถติดต่อกับฝั่งทะเลได้สะดวกต้องขุดคลองเชื่อมต่อหรือเปลี่ยนแนวใหม่ และเมื่อทะเลถอยล่นออกไปมากจนไม่สามารถเข้าออกสู่ทะเลได้อีกย่อมส่งผลกระทบในชุมชนนั้น ๆ ให้ลดความสำคัญลงไปหรือรกร้างไปในที่สุด การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สามารถศึกษาสำรวจหลักฐานคูคลอง และลักษณะของการเปลี่ยนแปลงได้ชัดเจนจากภาพถ่ายทางอากาศ³⁰ (ภาพที่ 6) การศึกษาภาพถ่ายทางอากาศพบแหล่งชุมชนโบราณที่มีคูคันดินล้อมรอบส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์กับแนวชายฝั่งทะเล และตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำหรือฝั่งคลองที่มีทางออกสู่ทะเลในสมัยโบราณ โดยบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงในขณะนั้นควรอยู่อย่างน้อยในบริเวณอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งเป็นที่ลุ่มต่ำมีระดับความสูงราว 2-3 เมตร จากระดับน้ำทะเล และเป็นบริเวณที่มีแม่น้ำบางปะกงกว้างใหญ่คดเคี้ยว แสดงให้เห็นร่องรอยของบริเวณที่เป็นปากแม่น้ำอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้เมืองศรีมโหสถจะอยู่ห่างจากปากแม่น้ำบางปะกง หรือแม่น้ำปราจีนบุรีเพียง 20 กิโลเมตร³¹ รวมถึงเมืองโบราณอื่น ๆ ด้วย เช่น เมืองพระรถ (อำเภอนนทบุรี จังหวัดชลบุรี) เมืองศรีพโล (ศรีพะโล) (ตำบลบางทราย อำเภอมืองชลบุรี) ที่มีธรณีสัณฐานในลักษณะเดียวกัน (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 6 ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณตำบลคลองนารายณ์ อำเภอมืองจันทบุรี มาตรฐาน

1 : 50,000 (โดยประมาณ)

ที่มา : กรมแผนที่ทหารกระทรวงกลาโหม “โครงการ World Wide Web” ถ่ายเมื่อ

ภาพที่ 7 แผนที่แนวชายฝั่งทะเลเดิมในสมัยโบราณแสดงถึงการพัฒนาของชุมชนโบราณใกล้เคียงในช่วงเวลาเดียวกัน

ที่มา : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ 2542, หน้า 33.

ลักษณะข้างต้นมีส่วนให้เมืองโบราณเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับชุมชนภายนอกที่สำคัญแหล่งหนึ่งในภูมิภาคเมื่ออดีต และนำซึ่งความเปลี่ยนแปลงและพัฒนาทางสังคมและวัฒนธรรมส่งผลต่อความเจริญของเมืองโบราณในบริเวณนี้หลายแห่ง³² เช่น เมืองพระรถ เมืองพญาเร่ (อำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี) เมืองศรีฟโล เป็นต้น

นิทานพื้นบ้านของชุมชนบ้านศรีฟโล ตำบลหนองไม้แดง อำเภอเมืองชลบุรีที่กล่าวถึง ในสมัยโบราณเมืองศรีฟโลเป็นเมืองท่า มีเรือสำเภาของต่างชาติมาติดต่อค้าขายเป็นประจำ แต่พวกเรือสินค้ามักถูกเศรษฐีเจ้าเมืองใช้อุบายกดโกงเอาสินค้าไปเป็นของตน โดยให้คนรับใช้แอบนำสิ่งของมีค่าของตนไปซ่อนไว้ในเรือของพ่อค้า แล้วกล่าวหาว่าพ่อค้าขโมยสมบัติตนไป แล้วทำการขอกันเรือและสัญญาว่าถ้าหากค้นพบ พ่อค้าจะต้องถูกริบสินค้าในเรือทั้งหมด ซึ่งวิธีการของเศรษฐีใช้ได้ผลเรื่อยมาทำให้แกร์รายเป็น

มหาเศรษฐี เกวียนบรรทุกสมบัติอันมากมายของเศรษฐีเดินทางผ่านเขาพระบาททางทราย จนกระทั่งเขาขาด ชาวบ้านจึงเรียกบริเวณนั้นว่า คอเขาขาดมาถึงปัจจุบันนี้ และความมีเล่ห์เหลี่ยมคดโกงของดาเศรษฐีเป็นที่ขึ้นชื่อถึงกับได้รับสมญานามว่า เศรษฐีพาลพาโล เมื่อเอ่ยถึงเมืองนี้ก็เรียกว่า เมืองเศรษฐีพาลพาโล เรียกไปเรียกมาก็สั่นเข้าเป็น เมืองเศรษฐีพาโล แล้วในที่สุดก็เหลือเพียงเมืองศรีพะโล³³

หรือเรื่องเกี่ยวกับวัดอุตะเถาซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองศรีพโลไปทางตะวันตกเฉียงใต้ชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นแหล่งจอดเรือสำเภา มีนิทานเล่าว่ามีบุคคลหนึ่งชื่อดาอู่แพเป็นผู้ที่ย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในเขตตำบลหนองไม้แดงมีอาชีพเดินเรือค้าขายขึ้นอยู่ที่แปดริ้ว (หรือจะเชิงเทราในปัจจุบัน) ครั้งหนึ่งในฤดูกาลที่ชาวแปดริ้วกำลังทำสวน ดาอู่แพก็เอามูลเป็ดหรือเรียกว่าปุ๋ยคอกใส่เรือไปขายเมื่อขายหมดแล้วก็นำเรือไปจอดไว้แถวเรือนแพ เผอิญไฟเกิดไหม้เรือนแพชาวบ้านตกใจเลยพากันขนเอาแก้วแหวนเงินทองหนีไปใส่ไว้ในเรือของดาอู่แพจนเต็ม พอไฟเลิกไหม้แล้วดาอู่แพก็ขอให้ชาวบ้านมาขนทรัพย์สินสมบัติกลับ แต่ไม่มีใครนำกลับไปในที่ที่สุดดาอู่แพก็ไม่คิดจะเอาไว้เป็นของตนจึงคิดสร้างวัดขึ้น ในที่สุดก็เลือกเอาท้องที่ที่เคยมีเรือสำเภาจอดอยู่เป็นที่สร้างวัด เมื่อสร้างวัดเสร็จก็ให้ใช้ชื่อนี้ว่า วัดอุตะเถา³⁴

นิทานเรื่องดาอู่แพนี้สะท้อนให้เห็นว่าเป็นเรื่องราวของคนกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ในแถบริมทะเลในเขตจังหวัดชลบุรี มีอาชีพทำการค้าขายโดยทางเรือติดต่อกับชุมชนในเขตจังหวัดจะเชิงเทรา หรือแปดริ้ว ซึ่งประกอบด้วยคนสองกลุ่มกลุ่มหนึ่งมีอาชีพทำสวนอยู่สองฝั่งแม่น้ำบางปะกง และอีกกลุ่มหนึ่งมีอาชีพค้าขายอยู่ตามเรือนแพ นิทานเรื่องนี้มีส่วนร่วมได้กับเรื่องเศรษฐีพาลในลักษณะที่ว่า เป็นเรื่องกลุ่มชนที่มีอาชีพทำการค้าขายและตั้งหลักแหล่งอยู่ใกล้ทะเลเหมือนกัน แต่นิทานเรื่องดาอู่แพนั้นเป็นเรื่องของการค้าสำเภาเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบเนื้อหาและสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมแล้วก็กล่าวได้ว่า นิทานเรื่องดาอู่แพน่าจะเป็นเรื่องของกลุ่มชนที่มีอายุเก่าแก่กว่าเรื่องดาอู่แพ³⁵ เล่ากันว่าบริเวณเมืองศรีพโลมีถนนทำด้วยดินแบบถนนพระร่วงจากเมืองศรีพโลไปสู่เมืองพนัสนิคม (พระรถ) แล้วก็เรือยไปสู่เมืองศรีมโหสถ (จังหวัดปราจีนบุรี) อีกต่อหนึ่ง บางคนก็ว่ามีทางแยกไปถึงเมืองพญาเร่ (อำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี) ทั้งเมืองพนัสนิคมและพญาเร่ก็เป็นเมืองเก่าแก่อิงสมัยทวารวดี ผิดกับเมืองศรีพโลซึ่งมีหลักฐานเก่าเพียงแค่ก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่กี่ศตวรรษเท่านั้น³⁶ (ภาพที่ 18)

ชุมชนโบราณหน้าพระธาตุ พนัสนิคม ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของคลองเมืองมีร่องรอยชัดเจนให้เห็นว่า การติดต่อกับแนวชายฝั่งทะเลได้อาศัยคลองเมืองซึ่งไหลไปทางเหนือ รวมกับคลองหลวงเป็นคลองพานทอง ไหลลงสู่แม่น้ำบางปะกงใกล้กับปากอ่าวที่ไหลลงสู่อ่าวไทย นอกจากนั้นคลองสาละแดงในปัจจุบันซึ่งเป็นทางน้ำติดต่อได้ถึงคูเมืองด้านเหนือ และมีร่องรอยที่ทำให้เข้าใจว่าในอดีตเคยมีเส้นทางน้ำจากคลองเมืองออกสู่คลองสาละแดง ชุมชนโบราณเหล่านี้มีหลักฐานทางโบราณคดียืนยันลักษณะเดียวกันอยู่ในสมัยทวารวดี ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณกับแนวชายฝั่งทะเลเดิม ที่มีหลักฐานยืนยันนี้จะเป็แนวทางช่วยในการศึกษาเปรียบเทียบข้อมูลประวัติศาสตร์โบราณคดีของชุมชนโบราณเหล่านี้ได้เข้าใจง่ายขึ้น³⁷

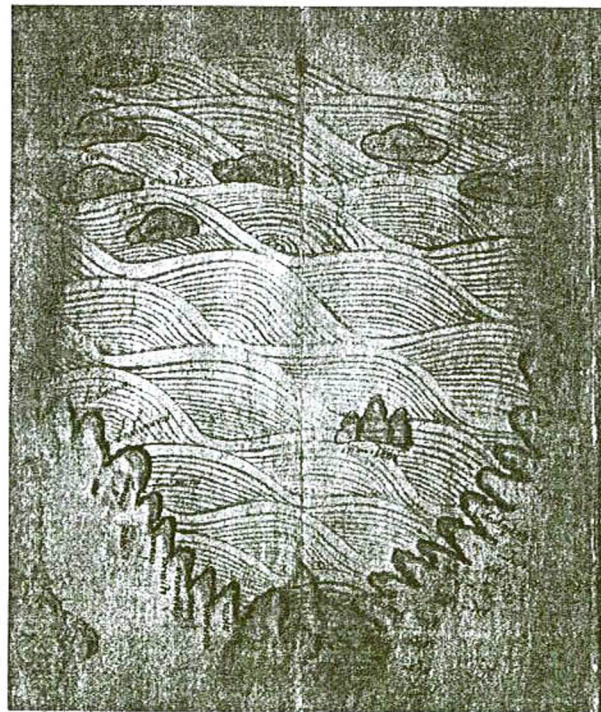
อาจกล่าวได้ว่าบริเวณภาคตะวันออกเฉียงใต้มีการพัฒนาของสังคมเมืองที่มีลักษณะกระจายไม่สัมพันธ์สืบเนื่องอย่างเช่น 2 บริเวณแรก (ภาคกลางด้านตะวันตก และภาคกลางตอนกลาง) ทั้งนี้เนื่องจากการเคลื่อนย้ายและการอพยพของผู้คนที่มิมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นสำคัญ บริเวณที่พบแหล่งชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีการอยู่สืบเนื่องมาช้านานคือเขตอำเภอพนสนิกม และอำเภอโกสุมพิสัยในจังหวัดชลบุรีเช่น อำเภออ่องทอง อำเภอบ้านบึง เป็นต้น พัฒนาการของกลุ่มชนในเขตอำเภอพนสนิกมที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ ดูเหมือนมีลักษณะก้าวกระโดดผ่านช่วงเวลาของความเจริญแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 8-12 มาถึงพุทธศตวรรษที่ 13-14 เลยเพราะเห็นได้จากการพบเมืองโบราณที่เรียกว่าเมืองพระรถ เรื่องของเมืองพระรถคือหลักฐานที่แสดงให้เห็นการสืบเนื่องของชนพื้นเมืองที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในท้องถิ่นทางตะวันออกเฉียงใต้ของภาคกลางที่มีพัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเมืองมีอารยธรรม³⁸

โดยตำแหน่งของเมืองพระรถมีลำน้ำไหลผ่านยังความอุดมสมบูรณ์ในเรื่องการใช้น้ำอุปโภคและบริโภคให้แก่เมือง ลำน้ำที่ไหลผ่านเข้ามาในเขตเมืองพระรถนั้น ส่วนใหญ่ไหลลงจากที่สูงทางทิศใต้และตะวันออกเฉียงใต้ ลำน้ำที่สำคัญมี 2 สาย คือ “คลองสระกลาง” และ “คลองหลวง” บริเวณตอนที่ลำน้ำสายต่าง ๆ จากที่สูงมารวมกันจึงทำให้เมืองพระรถมีสภาพเป็นศูนย์กลางการคมนาคมท้องถิ่นเพราะลำน้ำเหล่านี้ล้วนไหลผ่านบริเวณที่เป็นชุมชนทั้งสิ้น สถานะของเมืองพระรถนั้นอยู่กึ่งกลางทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ และด้านใต้อาจติดต่อกับชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไปได้ตามลำน้ำสายเล็ก ๆ เหล่านั้น (คลองพานทอง คลองศาลาแดง และคลองเมือง) ได้แก่ 1. เดินทางไปติดต่อกับชุมชนโบราณในเขตตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา และเมืองศรีมโหสถในเขตอำเภอโคกปีบ (อำเภอศรีมโหสถปัจจุบัน) จังหวัดปราจีนบุรี หรือต่อไปยังกบินทร์บุรีและอยุธยาประเทศได้ หรือ 2. เดินทางไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นไปตามคลองหลวงจะผ่านเมืองโบราณระหว่างทางคือ เมืองพญาแร่แล้วข้ามสันปันน้ำไปยังต้นลำน้ำประแสร์ในเขตจังหวัดระยอง อีกนัยหนึ่งก็คือ เดินทางมาติดต่อไปยังจังหวัดระยองและจันทบุรี ส่วนทางด้านตะวันออกจากเมืองพระรถไปตามลำน้ำพานทองแล้วก็จะออกทะเลที่ปากแม่น้ำบางปะกงได้ริมฝั่งทะเลด้านใต้ของอ่าวบางปะกงมีเมืองโบราณแห่งหนึ่งตั้งอยู่ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าเมืองศรีพโล อยู่ในเขตอำเภอเมืองจังหวัดชลบุรีปัจจุบัน³⁹

เมืองพญาแร่อยู่ห่างจากเมืองพระรถประมาณ 32 กิโลเมตร ลักษณะเป็นเมืองรูปรีมี 2 ชั้น จัดอยู่ในประเภทที่มีรูปไม่สม่ำเสมอเช่นเดียวกับเมืองพระรถและเมืองแบบทวารวดีอื่น ๆ พิจารณาจากสภาพภูมิประเทศเมืองนี้คงเป็นเมืองด่านที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมเท่านั้นเพราะอยู่ใกล้ลำน้ำเล็ก ๆ หลายสายที่ไหลไปออกที่ลุ่มใกล้ ๆ กับเมืองพระรถเช่นลำน้ำคลองอมพะนัม ห้วยทับร้าง คลองตะเคียน และคลองหลวง โดยเฉพาะคลองหลวงนั้นเป็นลำน้ำสายสำคัญที่มีต้นน้ำไปจนสันปันน้ำที่จะข้ามไปยังต้นลำน้ำประแสร์ในเขตจังหวัดระยองได้ และลำน้ำคลองหลวงนี้เองที่ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มเป็นต้นน้ำของลำน้ำพานทอง อันเส้นทางระหว่างชลบุรีและระยองตามลำน้ำคลองหลวงนี้ได้รู้จักกันเป็นอย่างดีของคนในสมัยก่อน ๆ ใน

สมัย ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ก็ยังเป็นเส้นทางบกส่งทหารไปยังจันทบุรี เส้นทางบกสายนี้ดูเหมือนเพิ่งเลิกใช้ไปสมัยที่มีการสร้างถนนสุขุมวิทขึ้นแทน⁴⁰

ในแผนที่ไตรภูมิสมัยอยุธยาเล่มที่ 8 มีประวัติแจ้งว่าเป็นมรดกของพระเจ้าจักรพรรดิพงษ์ (เจ้ากรมจาด) และนางจิบภรรยา และได้ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายหอพระสมุดฯ เมื่อวันที่ 28 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 127 (พ.ศ. 2451) หน้าปลายมีแผนที่โบราณชายทะเลไทยและระยะทาง⁴¹ (ภาพที่ 8) โดยเฉพาะชุมชนในเขตจังหวัดชลบุรีนี้ว่า มีตำบลบางทราย ตำบลบางปลาสร้อย ตำบลบางพระเรือ (ปัจจุบันคำว่าเรือถูกตัดออกไปเหลือเพียงบางพระ) และตำบลบางละมุง ตำบลที่พัฒนาเป็นเมืองที่กล่าวถึงในพงศาวดารได้แก่ เมืองบางปลาสร้อย (คือชื่อตำบลบางปลาสร้อยปัจจุบัน) และเมืองบางละมุงโดยเมืองทั้งสองคงเกิดขึ้นภายหลังเมืองศรีฟโล ซึ่งเป็นเมืองท่าชายทะเลริมอ่าวบางปะกงในสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมา หลักฐานทางโบราณคดีที่พบที่เมืองศรีฟโลขณะนี้ ชี้ให้เห็นว่าเป็นเมืองท่าที่พ่อค้าสำเภามาจอดปรากฏพบเครื่องปั้นดินเผาทั้งแบบสุโขทัย แบบญวน และแบบจีนในเขตเมืองนี้ ซึ่งมีลักษณะเป็นเช่นเดียวกันกับที่พบในเรือจมในเขตอ่าวไทยแต่โบราณ อาจกล่าวได้ว่าเมืองศรีฟโลเป็นเมืองชลบุรีในสมัยแรก ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับการค้าเครื่องสังคโลกทางทะเลที่มีการติดต่อไปยังบ้านเมืองต่าง ๆ ตามชายทะเลและหมู่เกาะของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ในสมัยหลัง ๆ ลงมา ที่ตั้งของเมืองได้เคลื่อนย้ายลงมาอยู่ที่ตำบลบางปลาสร้อยคือตัวเมืองชลบุรีในปัจจุบัน⁴²

ภาพที่ 8 แผนที่สมัยกรุงศรีอยุธยาแสดงเมืองชายทะเลภาคตะวันออกและระยะทางจากเมืองศรีอยุธยา เช่น บางเหี้ย บางทราย บางปลาสร้อย บางพระเรือ บางละมุง ระยอง และจันทบูร (จันทบุรี)

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 พ.ศ. 2542

ส่วนบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกอีกแห่งหนึ่งที่เป็นชุมชนโบราณมีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดีก็คือ ที่เชิงเขาสระบาปและวัดทองทั่วในเขตอำเภอเมืองจันทบุรีเพราะพบแนวดินและซากอาคารที่ก่อด้วยศิลาแลง โดยเฉพาะที่วัดทองทั่วพบชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมเป็นทับหลังสมัยก่อนเมืองพระนคร หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นศิลปกรรมของแคว้นเจนละนั่นเอง แสดงให้เห็นว่าในเขตจังหวัดจันทบุรีมีพัฒนาการเป็นเมืองมาแล้วแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ที่เดียว ในขณะที่เดียวกันยังไม่สามารถพูดได้เต็มที่ว่าชุมชนโบราณในเขตจังหวัดจันทบุรีในสมัยเจนละ หรือยุคก่อนเมืองพระนครนั้นเป็นเมืองท่าที่มีการติดต่อกับภายนอกเพราะยังไม่พบหลักฐานทางโบราณวัตถุอันใดเลยที่สะท้อนให้เห็นว่า มีการค้าขายกับต่างประเทศทางทะเลในสมัยนั้น แต่ในทางตรงกันข้าม หลักฐานที่พบนั้นก็กลับแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองหรือชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องความสัมพันธ์ภายในบนเส้นทางเดินบกกับบรรดาหัวเมืองเจนละทั้งหลายที่อยู่ภายในอันได้แก่ ในเขตอำเภอ อยุธยาประเทศ วัฒนานคร และบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชาเป็นสำคัญ การติดต่อทางบกนี้คงต้องสืบทอดมาแต่ครั้งสมัยเมืองพระนครด้วย แต่ทั้งนี้ก็ไม่ปฏิเสธว่าเมืองจันทบุรีและบรรดาชุมชนโบราณในเขตจังหวัดนี้บางแห่งอาจเป็นแหล่งเมืองท่าที่ติดต่อค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้ากับภายนอกทางทะเล เพราะจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในซากเรือจมในทะเลหรือตามชายฝั่งทะเลตั้งแต่เขตจังหวัด ชลบุรีเรื่อยไปจนถึงจังหวัดตราดนั้น สิ่งของที่พบกำหนดได้ว่าการสัญจรไปมาของการค้าทางทะเลอยู่ตลอดเวลาในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20-21 ลงมา จนถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาทีเดียว เป็นเหตุให้เกิดชุมชน หัวเมืองชายทะเลขึ้นหลายแห่ง ⁴³

เส้นทางสัญจรโบราณที่ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับบ้านเมืองชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกมาปรากฏชัดเจนเมื่อตอนเสียกรุงศรีอยุธยาสร้างกำลังทางหัวเมืองตะวันออกเพื่อกลับไปกู้กรุงศรีอยุธยา ข้อมูลที่เกี่ยวกับการเดินทางผ่านนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จนถึงการตีเมืองจันทบุรีนั้น (ภาพที่ 8) ได้ช่วยให้มองเห็นภาพเส้นทางและชุมชนดั้งเดิมได้เด่นชัดขึ้นดังความตอนหนึ่งว่า

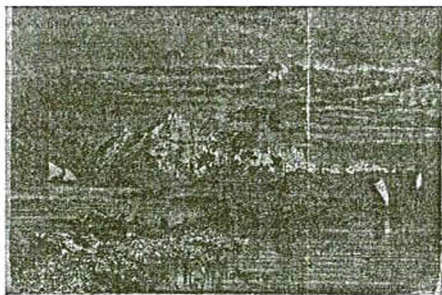
“เจ้ากรุงธนบุรียกแต่เมืองกำแพงเพชร รบกับพม่ามาโดยลำดับเดินมาตามชายทะเลฝั่งตะวันออกนี้เพราะพม่ามิได้มาย่ำยหัวเมืองในฝั่งตะวันออกให้ยับเยิน ครั้นจะตั้งตัวขึ้นในแขวงจังหวัดฝ่ายเหนือ ผู้คนก็ยับเยินระส่ำระสายเสียบางอาหารก็ไม่มีจะกิน พม่าดื้อนไปเสียหมด จึงได้มุ่งหมายจะลงมาตั้งตัวในเมืองแถบตะวันออกนี้ ออกจากเมืองนครนายก แล้วมาเมืองปราจีนบุรีข้ามด่านกบเจระ พม่าติดตามมาได้สู้รบมีไชยชนะ แต่นั้นพม่าก็มีได้ติดตามต่อไปอีก จึงได้ยกมากักบ้านหัวทองกลาง พานทอง บางปลาสร้อย คือเมืองชลบุรี แล้วไปถึงบ้านนาเกลือ และนาจอมเทียนแล้วไปประทับแรมทุ่งไก่อเลื้อย สัตหีบ หินโค้ง น้ำเก่า และเมืองระยอง ประทับแรมเป็นระยะไป” ⁴⁴

ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น นับได้ว่าได้แลเห็นสิ่งที่เป็นนิติทางสังคมการเมือง และลักษณะทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองในภาคตะวันออกเด่นชัดขึ้น ตัวแปรสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมขึ้นก็คือ สงครามที่ไทยต้องทำกับเขมร ลาวและญวน การส่งกองทัพออกไปเขมรต้องผ่านบริเวณที่ตอนลุ่มทางภาคตะวันออก ผ่านรัฐประเทศไปฝั่งสยามราช และพระ

ตะบอง ทางกรุงเทพฯ ได้ขุดคลองไปยังนครนายกเพื่อการขนส่งกำลัง ต่อจากนั้นก็เดินทัพผ่านปราจีนบุรีไปยังอรัญประเทศเพื่อเข้าแดนเขมร⁴⁵ เช่นเดียวกับเมื่อ พ.ศ. 2349 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อสุนทรภู่ หรือพระสุนทรโวหารได้เดินทางไปหาบิดาที่ตำบลกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง และได้บันทึกเป็นนิราศเมืองแกลงไว้ในปี พ.ศ. 2350 เรื่องราวในนิราศเมืองแกลง ประหนึ่งการบันทึกประวัติศาสตร์ของสังคมวัฒนธรรมของชุมชนชนบทในขณะนั้น มีเรื่องราวอันเป็นวัฒนธรรมมากมายที่เป็นภาพสะท้อนให้ผู้อ่านนิราศเมืองแกลงน่าจะพิจารณาศึกษา⁴⁶ อย่างกรณีสุนทรภู่ไปเมืองแกลงคราวนั้น ออกจากกรุงเทพฯ ในเดือน 7 ไปเรือประทุน ศิษย์แจวไป 2 คนกับมีคนจี่ยาชาวเมืองระยองรับนำทางช่วยแจวอีกคนหนึ่ง ไปทางคลองลำโรงและคลองสี่ระจะระเข้ออกปากน้ำบางปะกง ไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี แล้วเดินบกต่อไป⁴⁷

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) มิชชันนารีชาวอเมริกาได้บันทึกการเดินทางของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในขณะนั้นไว้ว่า

“เมื่อวันที่ 4 มิถุนายน เ็นวันนี้เจ้าพระยาพระคลังกลับจากจันทบุรี กล่าวกันว่าท่านเดินทางบกมาจนถึงบางปลาสร้อยแล้วจึงได้ลงเรือต่อมายังกรุงเทพฯ เพราะระหว่างเมืองจันทบุรีกับบางปลาสร้อยมีคลื่นลมจัด เรือเดินไม่ได้ เจ้าพระยาพระคลังไปสร้างป้อมป้องกันพวกญวนที่จันทบุรีซึ่งเป็นราชการสำคัญอยู่เสียเป็นเวลานานจึงเพิ่งกลับมากกรุงเทพฯ วันนี้เอง⁴⁸

ภาพที่ 9 ภาพลายเส้นบางส่วนโดย
คณะสำรวจของนายอองรี
มูโอต์ พ.ศ. 2401 – 2403
แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์
ของป่าไม้และสัตว์ป่าเมือง
จันทบุรี (ภาพล่าง) และ
อ่างหน้าเมืองจันทบุรี
(ภาพบน)

ที่มา : อองรี มูโอต์. Voyage dans les
royaume de Siam, de
Cambodge, de Laos et autres
parties Centrales de
l'Indochine. 1868

เช่นเดียวกับการเดินทางขององรี มูโด้ ระหว่างเดือนธันวาคม พ.ศ. 2401 ถึงเดือนเมษายน พ.ศ. 2403 ได้เดินทางไปจันทบูรทางเรือขึ้นฝั่งที่เมืองกำโปซ (Kampot) และเดินทางเข้าไปแถบกำพูชา การเดินทางครั้งนี้เป็นครั้งที่นานที่สุด ใช้เวลาประมาณ 15 เดือน มีหลายช่วงหลายตอนมูโด้ได้บันทึกการเดินทางขณะผ่านแถบภาคตะวันออก เช่น อ่าวไทยบริเวณสัตหีบ ภูผาล่มที่เกาะทะลุเมืองระยอง ปากแม่น้ำจันทบุรี หมู่บ้านฉวนเข้ารีต เป็นต้น⁴⁹ (ภาพที่ 9)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) นิยมเสด็จพระราชดำเนินเยือนจังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกหลายครั้งได้แก่ปี พ.ศ. 2491 , 2427 2450 และ 2451 เป็นต้น ในการเสด็จแต่ละครั้งพระองค์ได้เล่าสิ่งที่พบเห็นในขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองปราจีนบุรี จะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรีและตราดไว้อย่างละเอียดชัดเจน เรื่องราวข้างต้นช่วยให้มองเห็นภาพบ้านเมืองชุมชนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ เช่นหลักฐาน “หนังสือระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองจันทบุรี และที่ต่าง ๆ” ตั้งแต่วันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2419 จนถึง 10 มกราคม พ.ศ. 2420⁵⁰

ภาพที่ 10 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยเรือไฟขนาดเล็กพร้อมด้วย

พระราชวงศ์และข้าราชการบริพารขณะโดยเสด็จมาขึ้นที่ท่าหลวงเมืองจันทบุรี (ตรงข้าม
วัดจันทนาราม)

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

4. การอนุรักษ์และการพัฒนา

การเร่งรัดให้มีการพัฒนาเศรษฐกิจทำให้เกิดการพัฒนาเมืองอย่างรวดเร็ว มีการทำลายมรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่อาจจะแทนกันได้ ทั้งยังมีการทำลายสถานที่ทางธรรมชาติมากมายหลายแห่ง อย่างไรก็ตาม การอนุรักษ์มรดกมิใช่อุปสรรคต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ หากแต่การอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเป็นการรักษาสาระของอดีต อันจะนำไปสู่ความเข้าใจประวัติของท้องถิ่น ภูมิภาคและส่วนรวม ในขณะเดียวกัน การอนุรักษ์เป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดผลการจ้างงาน และกิจกรรมเศรษฐกิจในชุมชนท้องถิ่น อาคารที่ได้รับการอนุรักษ์ไม่เพียงทำให้คุณลักษณะของเมืองดูดีขึ้น และยังทำให้อาคารนั้นถูกนำกลับมาใช้ใหม่ได้อีกหรือ ถูกดัดแปลงไว้เพื่อใช้ในจุดประสงค์อื่น ๆ เช่น เป็นที่อยู่อาศัย โรงเรียนและพิพิธภัณฑ์

กุญแจสำคัญที่จะทำให้การอนุรักษ์มรดกดำรงไว้ได้อย่างประสบความสำเร็จคือ จะต้องมีความเข้าใจแหล่งมรดกนั้นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาโดยรวม การอนุรักษ์และการจัดการมรดกเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการเมือง และทรัพยากรธรรมชาติแบบผสมผสานนอกจากนี้ ควรมีการรวมรูปแบบและวิถีชีวิตท้องถิ่นที่ยังคงอยู่เข้าด้วยกันกับระบบดังกล่าว เป็นการเปิดโอกาสให้เกิดการพัฒนาขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ เพื่อให้เข้ากับความต้องการในสมัยปัจจุบัน แทนที่จะปล่อยให้มรดกถูกทำลายไปโดยภาวะทันสมัย (modernization) วิธีการที่ดีที่สุด คือ การให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้ทำงานร่วมกัน เริ่มตั้งแต่ระดับบุคคล ระดับกลุ่ม จนถึงระดับรัฐบาล ซึ่งอาจทำให้เสียงเรียกร้องและความต้องการของผู้คนต่าง ๆ ประสานกันผ่านระบบการจัดการ

การอนุรักษ์โบราณสถาน กรมศิลปากรเป็นหน่วยงานหลักที่มีหน้าที่ควบคุมดูแลรักษาโบราณสถานอันเป็นสมบัติ และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชาติ ดังนั้น เพื่อให้การอนุรักษ์โบราณสถานเป็นไปด้วยความสมบูรณ์ถูกต้องทั้งด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี รวมทั้งให้มีความสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจ สังคม ประเพณีและวัฒนธรรม อาศัยอำนาจตามความในมาตรา 10 และมาตรา 11 แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ได้กำหนดไว้ว่า

(1) “การอนุรักษ์” หมายความว่า การดูแลรักษาเพื่อให้คงคุณค่าไว้ และให้หมายรวมถึงการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย ส่วน (2) “โบราณสถาน” หมายความว่า อสังหาริมทรัพย์ ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี และให้หมายรวมถึง ศิลปวัตถุที่ติดตั้งประจำที่อสังหาริมทรัพย์นั้นด้วยโดยเฉพาะข้อ 4 (4.1) ทำการสำรวจศึกษาสภาพเดิม และสภาพปัจจุบันของโบราณสถานทั้งด้านประวัติการก่อสร้าง และการอนุรักษ์ซึ่งรวมถึงรูปทรงสถาปัตยกรรม การใช้วัสดุ และสภาพความเสียหายที่ปรากฏอยู่โดยการทำเป็นเอกสาร บันทึกภาพ และทำแผนผังเขียนรูปแบบไว้โดยละเอียด เพื่อให้เป็นข้อมูลสำหรับนำมาประกอบการพิจารณาทำโครงการอนุรักษ์และเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ต่อไป¹¹

สรุปแนวทางการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดีปัจจุบันกำหนดไว้พอสังเขปดังนี้

1. ซากอารยธรรม (dead monument and ancient monument)

1.1 ควรทำการอนุรักษ์ไว้ตามสภาพที่เห็นในปัจจุบัน หากการขุดแต่งและขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณพื้นที่พบชิ้นส่วนของโบราณสถานตกหล่นอยู่ ให้นักโบราณคดีผู้รับผิดชอบดำเนินการศึกษารูปแบบ และบูรณะตามที่หลักฐานปรากฏ

1.2 หากปรากฏว่าชิ้นส่วนที่เสื่อมหลักฐานเดิม กับส่วนที่ผุพังทลายหายไป ให้ต่อเติมส่วนที่รับสัมภาระชิ้นส่วนได้ แต่ไม่เกิน 5 % ของพื้นที่งาน แต่ส่วนต่อเติมต้องทำให้เห็นชัดและกลมกลืนไปกับโบราณสถาน

1.3 หากคณะกรรมการเห็นว่า ระยะเวลาหลังการขุดแต่งแล้ว รูปผนังเรขาคณิตเรียบง่ายและไม่มีลวดลายต้องพังทลายลง ให้ดำเนินการรื้อซ่อมแซมบูรณะใหม่แบบ Anastylis

2. โบราณสถานที่ยังใช้สอย (living monument or historic building)

2.1 การบูรณะอาศัยความมั่นคงแข็งแรง การใช้สอยและความสวยงาม เป็นหลักการบูรณะ ไม่ควรต่อเติมส่วนใดส่วนหนึ่งของอาคารซึ่งมองเห็นจากภายนอก

2.2. การปรับปรุงภายในอาคารนั้นให้กระทำได้หากมีความจำเป็นแต่จะต้องไม่ทำให้องค์ประกอบภายในอาคารนั้นเสียหาย เช่น การปรับปรุงผนัง การทาสี หรืออื่น ๆ

2.3 วัตถุประสงค์ส่วนประกอบของอาคาร เช่น บานพับ กรอบประตู ฯลฯ หากจำเป็นจะต้องเปลี่ยน หาวัดดูรุ่นเดียวกันมาใช้ หากหาไม่ได้ก็พยายามหาวัสดุที่กลมกลืนกันให้มากที่สุดมาทดแทน⁵²

การพัฒนาโบราณสถาน ในปัจจุบันแนวคิดการพัฒนา และการจัดการทรัพยากรทางโบราณคดี ภาคราชการของประเทศไทยได้รับอิทธิพลจาก อนุสัญญาว่าด้วย การคุ้มครองมรดกโลกทางวัฒนธรรม และธรรมชาติ (Conventional Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) (1972) ขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) มีประเทศไทยเข้าร่วมเป็นภาคีสมาชิก พ.ศ. 2530 ปัจจุบันแนวคิดและแบบแผนการจัดการทรัพยากรทางโบราณคดีภายใต้อนุสัญญามรดกโลกได้เผยแพร่ไปสู่ผู้บริหารในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศไทย และมีความพยายามของประชาคมท้องถิ่นในบางจังหวัดที่จะนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมในจังหวัดของตน เข้ารับการขึ้นทะเบียนมรดกโลก

อีกทั้งแบบแผนการจัดการที่ให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์ สงวนรักษาทรัพยากรเอาไว้ไม่ให้เสียหาย หรือสูญหายไป ซึ่งการพัฒนาการจัดการดังกล่าวให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์และพัฒนาตัวโบราณสถาน แหล่งโบราณคดี โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุมากกว่าการศึกษาชุมชนในพื้นที่นั้น ๆ โดยการพัฒนาศักยภาพทางโบราณคดีท้องถิ่นต้องดำเนินการดังนี้

1. การสำรวจศึกษาและการสร้างความรู้ (resource research)
2. การประเมินคุณค่าและศักยภาพของทรัพยากรทางโบราณคดี (resource valuing and appraisal)
3. การจัดการความรู้เรื่องทรัพยากร (resource – based Knowledge management)

4. การอนุรักษ์⁵³ (Conservation within use)
5. การสร้างเครือข่ายของความร่วมมือ (networking)
6. การฟื้นฟู ผลิตซ้ำ และสร้างใหม่ (resource rehabilitation / revitalization)
7. การใช้กฎเกณฑ์ ข้อปฏิบัติ ข้อบัญญัติในการควบคุมและป้องกัน (regulation control)
8. การดำเนินกิจกรรมธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรทางโบราณคดี (resource – based community business)⁵⁴

กรณีการอนุรักษ์และการพัฒนา ทรัพยากรทางโบราณคดี ในส่วนของโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมประเภทจับต้องได้ มีฐานะเป็น “ทรัพย์สินของแผ่นดิน” ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีหลักฐานหลงเหลือเป็นมรดกสืบทอดอยู่มากมาย เก่า บ้าง ใหม่บ้าง สภาพดีบ้าง ชำรุดเสียหายบ้าง แต่ยังขาดการจัดการดูแลให้เป็นไปตามศักยภาพของ ทรัพยากรทางโบราณคดีท้องถิ่นเหล่านั้น

ปรีชา ช่างขวัญยืนได้นำเสนอว่า ด้วยมีปัญหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมในปัจจุบันประการหนึ่ง ก็คือ มีผู้ มุ่งอนุรักษ์โดยไม่ยอมพัฒนา กับผู้ที่มีพัฒนาโดยไม่ให้ความสำคัญแก่การอนุรักษ์ คนทั้งสองประเภทนี้คือ ผู้ที่ทำงานด้านวัฒนธรรมของประเทศ ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ความเห็นต่างดังกล่าว ทำให้ขาดความ ร่วมมือในการทำงาน และทำให้งานด้านวัฒนธรรมไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร ปัญหานี้อาจแก้ได้ยากเพราะ เป็นความรู้สึก และความเชื่ออันเป็นเรื่องที่มีรากฐานอยู่ในจิตใจ ถ้าใจไม่รับก็แก้ไขอะไรไม่ได้ การที่จะให้ ใจรับจึงต้องทำให้ใจเห็นความจริงและความควร คือ เข้าใจธรรมชาติของวัฒนธรรม และความไม่ขัดแย้ง กันระหว่างการอนุรักษ์กับการพัฒนาวัฒนธรรม⁵⁵ และยังมีเสริมอีกว่า การอนุรักษ์จึงเป็นเรื่องสำคัญ คือ ไม่ใช่อนุรักษ์ไม่อยู่คงที่ แต่เป็นการอนุรักษ์เพื่อเป็นรากฐานของการพัฒนา ทำให้การพัฒนามีแกนและมี แก่นเหมือนพืชพันธุ์แท้ ที่เป็นแกนการพัฒนาของพืชพันธุ์ผสมมากมาย พันธุ์แท้้นั้นอาจไม่มีลักษณะเด่นที่ เราต้องการ แต่ลักษณะที่มีอยู่คือ ลักษณะธรรมชาติที่เด่นในแง่ความเหมาะสมในการดำรงอยู่กับธรรมชาติ และแข็งแรงพอที่จะให้ลักษณะเด่นอื่น ๆ เกิดขึ้นจากมันได้... อีกทั้ง การพัฒนาที่ดีก็ต้องคำนึงถึงการรักษา หรือการอนุรักษ์ ไม่พัฒนาจนหาแก่นไม่ได้ เพราะหากขาดความเชื่อมโยงระหว่างงานอนุรักษ์กับงานที่ พัฒนา ก็จะไม่เห็นความจำเป็นในการอนุรักษ์ และงานนั้นก็ป็นงานใหม่ มิใช่งานพัฒนา งานใหม่ทำได้ แต่ไม่นับเป็นงานพัฒนา แม้มีงานใหม่ ก็ยังต้องทำงานพัฒนาและงานพัฒนายังต้องมีรากฐานจากงาน อนุรักษ์ไว้ เราจะรู้ว่าการที่ทำงานพัฒนายิ่งขึ้นเมื่อเราอนุรักษ์ได้ดี⁵⁶

วิมลสิทธิ์ หรยงกูร ได้นำเสนอในการศึกษาไว้ว่า สังคมมีการเปลี่ยนผ่านอย่างต่อเนื่องจำเป็นต้อง ทำความเข้าใจกับมิติการอนุรักษ์กับการพัฒนา ที่เป็นผลจากการคิดในกรอบกับการคิดนอกกรอบ การศึกษานี้จึงได้กำหนดการวิเคราะห์ การอนุรักษ์กับการพัฒนา ตามแนวแกนที่มี 2 ขั้ว โดยได้พิจารณา รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างการอนุรักษ์กับการพัฒนา ใน 3 ลักษณะ คือ 1) แบบตรงกันข้ามที่มีความ ขัดแย้งกัน 2) แบบตรงกันข้ามที่เกื้อหนุนต่อกันในลักษณะสมดุล 3) แบบต่อเนื่องเชื่อมโยงกันในลักษณะ ความคู่กันไป และเพื่อสร้างความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างการอนุรักษ์กับการพัฒนาภายใต้กรอบแนวคิด

ในกรอบก้นนอกกรอบ จึงได้ทำกรณีศึกษาไว้ 3 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องทั่วไป 2) เรื่องงานสถาปัตยกรรมไทย 3) เรื่องเทคนิควิธีการจัดการมรดกวัฒนธรรม โดยมีการยกตัวอย่างสำหรับแต่ละกรณีลงไปสัมพันธ์กับแนวนโยบาย การอนุรักษ์กับการพัฒนาในทางอนที่ตัดกับแนวนโยบายการคิดในกรอบกับการคิดนอกกรอบในทางตั้ง ผลของการศึกษาได้ให้ความกระจ่างเกี่ยวกับลักษณะต่าง ๆ ในความสัมพันธ์ระหว่างการอนุรักษ์กับการพัฒนา และรวมทั้งแนวทางที่เป็นสังขมของการสร้างสรรค์จากมุมมองของสถาปนิกนักอนุรักษ์/พัฒนา ที่สามารถนำไปกำหนดเป็นนโยบายของการอนุรักษ์และพัฒนาวัฒนธรรมของประเทศ⁵⁷ ดังนั้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม กรณีทรัพยากรทางโบราณคดีจึงต้องเพิ่มมาตรการเพื่อรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อาทิ การจัดการผังเมือง ที่มีประสิทธิภาพ โดยเร่งให้มีการจัดทำผังการใช้ที่ดินระดับจังหวัด และระดับภาค การกำหนดเขตพื้นที่สีเขียว ระหว่างอุตสาหกรรมกับชุมชน และหรือเขตโบราณสถาน และกำหนดพื้นที่รองรับชุมชนเมืองใหม่ และเขตอุตสาหกรรมใหม่ เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างเป็นระเบียบ สร้างจิตสำนึกให้ประชาชนตระหนักการรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องอย่างเคร่งครัด

ซึ่งผลจากการประชุมของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีข้อสรุปในเรื่องนี้ว่า ให้มีการบริหารจัดการ และการกระจายอำนาจ เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องในพื้นที่ โดยเน้นให้ประชาชน และชุมชน ในระดับพื้นที่ ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาตั้งแต่กระบวนการคิดตัดสินใจ ดำเนินการ ติดตามความก้าวหน้า และประเมินผลแผนงาน โครงการในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้น การบริหารจัดการของราชการส่วนท้องถิ่น ควรได้รับการพัฒนา และปรับเปลี่ยนให้มีความยืดหยุ่น คล่องตัว และมีความสอดคล้องในการดำเนินงาน เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด⁵⁸

5. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากการสำรวศึกษาผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัยโดยตรงมีปรากฏน้อย ผลงานวิจัยเท่าที่พบจากสถาบันหรือคณะวิชาหลักทางศิลปวัฒนธรรมจะเน้นการวิจัยในด้านอื่น มีผลงานวิจัยเกี่ยวข้องดังนี้

ธัญยา นวลละออง ศึกษาวิจัย เรื่องแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงศิลปวัฒนธรรม จังหวัดปทุมธานี การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์อยู่ 4 ประการ คือ ศึกษาแหล่งศิลปวัฒนธรรมของจังหวัดปทุมธานี ศึกษาปัญหา ข้อจำกัด และจัดกลุ่มค่าความสำคัญของแหล่งศิลปวัฒนธรรมเหล่านั้น ศึกษาศักยภาพของตลาดการท่องเที่ยวด้านศิลปวัฒนธรรมและเสนอแนะแนวทางการพัฒนาและปรับปรุงแหล่งศิลปวัฒนธรรมตามความเหมาะสม ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มการท่องเที่ยวที่มีอุปสงค์สูงสุด คือ กลุ่มวัดและชุมชนริมน้ำ เนื่องจากนักท่องเที่ยวชื่นชอบการล่องเรือเพื่อชมทัศนียภาพริมแม่น้ำ รองลงมาคือ กลุ่มแหล่งโบราณคดี เนื่องจากนักท่องเที่ยวชอบศึกษาแหล่งประวัติศาสตร์ กลุ่มเมืองสามโลก เนื่องจากนักท่องเที่ยวชอบวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชาวมอญ และกลุ่มเมืองปทุมธานี เนื่องจากนักท่องเที่ยวสนใจในสถาปัตยกรรมที่เก่าแก่ ส่วนความพร้อมของแหล่งท่องเที่ยวจากการประเมินกลุ่มการท่องเที่ยวที่มีความพร้อมสูงสุด คือ กลุ่มเมืองปทุมธานี โดยมีความพร้อมด้านโครงสร้างพื้นฐานอยู่ในระดับสูง ส่วนปัญหาหลักก็ยังไม่มีความเหมาะสมและบรรยากาศการท่องเที่ยวที่ดี รองลงมาคือ กลุ่มวัดและชุมชนริมน้ำ โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาที่

สามารถสร้างรูปแบบการท่องเที่ยวทางน้ำเป็นจุดแข็ง ส่วนปัญหาหลักคือระบบการคมนาคมขนส่งทางน้ำ ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ กลุ่มเมืองสามโคก โดยมีศิลปวัฒนธรรม ประเพณีวิถีชีวิตของชาวมอญเป็นจุดแข็ง ส่วนปัญหาหลักคือ โครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกยังมีไม่เพียงพอ และกลุ่มแหล่งโบราณคดี โดยมีแหล่งประวัติศาสตร์เป็นจุดแข็ง ส่วนปัญหาหลักคือ โครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกยังอยู่ในระดับต่ำ ผลการศึกษาศักยภาพของตลาดการท่องเที่ยวด้านศิลปวัฒนธรรม จังหวัดปทุมธานี พบว่าบริเวณพื้นที่ศึกษาศักยภาพในการที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว โดยมีองค์ประกอบต่าง ๆ สนับสนุน คือ ด้านศักยภาพการเข้าถึง ด้านศักยภาพของแหล่งศิลปวัฒนธรรม ด้านอุปสงค์การท่องเที่ยวและด้านจินตภาพของแหล่งท่องเที่ยวการพัฒนาแหล่งศิลปวัฒนธรรมนั้น ไม่สามารถพัฒนาทุกแหล่งได้พร้อมกัน โดยมีข้อจำกัดทางด้านงบประมาณและระยะเวลา จึงต้องมีการประเมินลำดับศักยภาพพัฒนาโดยแบ่งเป็น 3 ช่วง การพัฒนาช่วงแรก คือ กลุ่มวัดและชุมชนริมน้ำ โดยเน้นรูปแบบการท่องเที่ยวทางน้ำเป็นหลัก การพัฒนาช่วงที่สองตอนต้น คือ กลุ่มเมืองปทุมธานี โดยเน้นการปรับปรุงทัศนียภาพและพัฒนาเป็นศูนย์บริการการท่องเที่ยว หลักการพัฒนาช่วงที่สองตอนปลาย คือ กลุ่มเมืองสามโคก โดยเน้นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม วิถีชีวิตชาวมอญ และการพัฒนาช่วงสุดท้าย คือ กลุ่มแหล่งโบราณคดี โดยเน้นเรื่องโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวก สำหรับนักท่องเที่ยว รวมถึงการจัดการสร้างอุทยานประวัติศาสตร์^๙

สุชาติ เกาทอง ได้วิจัยเรื่อง “การสำรวจและศึกษาแหล่งข้อมูลพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นในภาคตะวันออก (ศิลปกรรม-ศิลปหัตถกรรม)” ได้ผลการวิจัยว่า การวิจัยแหล่งข้อมูลพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นในภาคตะวันออก พื้นที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น 2 เขต ได้แก่ เทศบาลและองค์การบริหารส่วนตำบล หรือ อบต. โดยเน้นความสำคัญเขตพื้นที่ อบต. ครอบคลุม 8 จังหวัด ได้แก่ ชลบุรี จันทบุรี ตราด ระยอง ปราจีนบุรี นครนายก สระแก้ว และฉะเชิงเทรา พิจารณาเห็นว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ระบุว่าองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นย่อมมีหน้าที่บำรุงรักษาศิลปะ จารีตประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น ประเด็นคือ ยังขาดการศึกษาวิจัยข้อมูล พื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรม ในเขตพื้นที่รับผิดชอบอย่างเป็นรูปธรรม ดำเนินการรวบรวมจัดแบ่งลักษณะ ประเภท และเผยแพร่ ไปยังองค์การบริหารส่วนตำบลหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การวิจัยครั้งนี้ กระทำโดยการศึกษาจากเอกสารและการสำรวจเก็บข้อมูลภาคสนามกลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออก 8 จังหวัด ได้ผลการวิจัยแบ่งออกเป็น 4 ด้าน คือ

1. ปัจจัยพื้นฐาน : มีบทบาทต่อรูปแบบศิลปกรรมและศิลปหัตถกรรมในเขตเทศบาลหรือเขตเมืองและเขตนอกเมืองของอบต. มีความแตกต่างกัน ชุมชนเมืองเป็นศูนย์กลางความเจริญ มีการเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบของศิลปะและวัฒนธรรมมากกว่าพื้นที่นอกเมือง มีปัจจัยเกื้อหนุนทั้งด้านลักษณะตำแหน่งที่ตั้งเมืองและการเป็นมณฑลศูนย์กลางการปกครอง
2. ศิลปกรรม : จิตรกรรม-ประติมากรรม : บรรพบุรุษจากเมืองหลวงมีอิทธิพลต่อรูปแบบศิลปกรรมแบบประเพณีนิยมในเมือง พบอิทธิพลศิลปกรรมจีน ได้เข้ามามีบทบาทแผ่ร่น และบูรณาการ

กับศิลปกรรมภาคตะวันออก จิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นถิ่น มีเอกลักษณ์ของภูมิภาค มากกว่าในเขตเมือง และนิยมสร้างประติมากรรมอนุสรณ์บนเส้นทางเดินทัพอันเป็นลักษณะเฉพาะทางภูมิศาสตร์

3. ศิลปกรรม : สถาปัตยกรรม อาคารทางพุทธศาสนามีความเป็นต้นแบบ เขตท้องถิ่นโดยเฉพาะ พระอุโบสถ มีการพัฒนาอาคารที่พักอาศัยแบบ “บังกะโล” (Bungalo) ตากอากาศการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวในมณฑลการปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอิทธิพลตะวันตกเป็นลักษณะร่วมสมัย กลุ่มอาคารลักษณะต่าง ๆ

4. ภูมิปัญญาพื้นถิ่น : ศิลปหัตถกรรม การแกะสลักหินเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมที่มีเอกลักษณ์ในท้องถิ่น รวมถึงการทอเสื่อและการจักสาน มีต้นแบบจากชนต่างวัฒนธรรมดั้งเดิม ส่วนการผลิตอัญมณีและเครื่องประดับ เป็นแหล่งผลิตสำคัญของประเทศ มีการสืบทอดและพัฒนาไปสู่ระดับสากล

กล่าวโดยรวมผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่า ศิลปกรรมทางจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม และภูมิปัญญาพื้นถิ่นทางศิลปหัตถกรรม ระยะเวลาได้รับอิทธิพลจากชนต่างวัฒนธรรมหลายเชื้อชาติ และพัฒนาเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่นในระยะต่อมา⁶⁰

สุชาติ เกาทอง และคนอื่น ๆ ได้วิจัยเรื่อง “สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออก” ได้ผลการวิจัยว่า การวิจัยเรื่อง สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออกเป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ พร้อมไปกับศึกษาสถาปัตยกรรมประเภทอาคาร / เรือน ร่วมสมัยที่มีหลักฐานปรากฏในมณฑลเทศาภิบาลปราจีน และจันทบุรี ในช่วงเวลาเดียวกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 - 2454 โดยศึกษาจากการสำรวจภาคสนาม เอกสารทางประวัติศาสตร์ เอกสารอื่น ๆ ภาพถ่ายเก่า และการสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องได้ทราบถึง สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 มีการปลูกสร้างกันมากในเขตศูนย์กลางที่ตั้งมณฑลและบริเวณใกล้เคียง ในระยะแรกตัวอาคาร/เรือน มักนิยมสร้างหันหน้าออกสู่น้ำตามเส้นทางสัญจรสายหลักมาแต่เดิม เช่น แม่น้ำบางปะกง และแม่น้ำจันทบุรี ต่อเมื่อระบบการวางผังเมืองได้เริ่มมีบทบาทต่อการจัดการพื้นที่ของมณฑลทั้งสอง มีผลให้การวางตำแหน่งของตัวอาคาร/ เรือน บนฝั่งบริเวณต้องหันไปหาแนวถนนแทน อีกทั้งมีการจัดแบ่งเขตระหว่างที่พักอาศัย และเขตสถานที่ราชการออกจากกันอย่างเป็นระบบ มีแบบแผน

รูปแบบสถาปัตยกรรมประเภทอาคารสาธารณะ บ้านพักข้าราชการมีการก่อสร้างตามแบบอิทธิพลตะวันตกเป็นจำนวนมาก และอาศัยแบบอย่างมาจากเมืองหลวง มีผังพื้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมเป็นส่วนใหญ่ และพื้นที่ใช้สอยภายในตัวอาคาร / เรือน มีการแบ่งกันเป็นห้อง ๆ ในขณะที่เรือนสามัญชนและอาคารทางศาสนายังดำรงลักษณะไทยแบบประเพณีไทยท้องถิ่นไว้ได้ ถึงแม้จะมีอิทธิพลในองค์ประกอบส่วนรองของสถาปัตยกรรมบ้าง แต่ไม่มีผลกระทบต่อส่วนหลักอันเป็นศิลปลักษณะของท้องถิ่นเดิม ในมณฑลปราจีนและมณฑลจันทบุรี มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมต่างชาติเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว อิทธิพลตะวันตกที่เข้ามาเสริมใหม่ยังช่วยสร้างสรรค์พหุลักษณะของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในสองมณฑลให้เข้มข้นขึ้น มีทั้งความเหมือนและความต่างกัน⁶¹

สุชาติ เกาทอง ได้วิจัยเรื่อง “จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกของไทย” ได้ผลการวิจัยว่า “จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกของไทย” มีหลักฐานปรากฏมากในเขตจังหวัดชลบุรี และ จังหวัดจันทบุรี ในระหว่าง 200 ปี จิตรกรรมฝาผนังมีความเป็นมาตั้งแต่ประมาณสมัยกรุงศรีอยุธยา ตอนปลาย จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2500 ตามลำดับ โดยรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังมีการเปลี่ยนแปลงมาอย่างต่อเนื่อง สะท้อนถึงวิวัฒนาการของแบบอย่างเช่นเดียวกับเมืองหลวง กับทั้งบางรูปยังแสดงออกถึงศิลปลักษณะของชุมชนแถบนี้ อีกส่วนหนึ่ง ประกอบด้วยจิตรกรรมฝาผนัง ดังนี้ คือ แบบอยุธยา แบบเลียนแบบครุฑ่างเดิม แบบศิลปะแบบจีน แบบอิทธิพลตะวันตก แบบประเพณีรัชกาลที่ 4 และ 5 และแบบพื้นบ้าน กรณีลักษณะองค์ประกอบ และการจัดวางภาพจิตรกรรมฝาผนังมีเนื้อเรื่องโดยรวมที่บอกเล่าชีวิตความเป็นอยู่ การแต่งกาย การประกอบอาชีพ และสภาพธรรมชาติที่มีมา และสิ่งแวดล้อมจากการปลูกสร้างในชุมชนริมฝั่งทะเลได้อย่างน่าสนใจ กับทั้งมีอิทธิพลของศิลปะจีนในช่วงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นปฐม และตะวันตก ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในระบอบถัดมา ประการสำคัญลักษณะแบบพื้นบ้าน เป็นจิตรกรรมฝาผนังที่พบอยู่มาก รูปแบบมีความโดดเด่น แสดงอัตลักษณ์ของชุมชนริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกได้ชัดเจน⁶²

สุชาติ เกาทอง และคนอื่น ๆ ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบประติมากรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกตอนบนและภาคตะวันออกตอนล่างของไทย” ได้ผลการวิจัยว่า การศึกษาเปรียบเทียบประติมากรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกตอนบนและภาคตะวันออกตอนล่าง จากการศึกษาพระพุทธรูปและ เทวรูป พบว่า รูปแบบประติมากรรมส่วนมากมีลักษณะธรรมดา ศิลปลักษณะมีแบบอย่างคล้ายคลึงกับประติมากรรมในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ระยะหลังจะมีรูปแบบโดดเด่นมาก ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปและเทวรูปที่สำรวจพบในภาคตะวันออกตอนบน (จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว) สมัยทวารวดี และลพบุรี หรือเขมรในประเทศไทย ตามลำดับ ทั้งนี้ วิวัฒนาการของรูปแบบประติมากรรมท้องถิ่นในภาคตะวันออกตอนบนและตอนล่าง มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการเคลื่อนย้าย ของผู้คนในบริเวณนี้ที่สำคัญ⁶³

สมชาย สุวรรณจักร ได้วิจัยเรื่อง “ความรู้และความคิดเห็นในการอนุรักษ์โบราณสถานของครู ในจังหวัดสุโขทัย” โดยมุ่งศึกษาความรู้และความคิดเห็นของครูในจังหวัดสุโขทัย 360 คน ผลการวิจัยพบว่า ครูควรรู้เรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานในระดับปานกลาง ครูชายและครูหญิงมีความรู้ไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ครูที่แตกต่างกันทางด้านวุฒิการศึกษา และเขตที่ตั้งของโรงเรียนมีความรู้แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .01 โดยครูที่มีวุฒิการศึกษาสูงกว่าปริญญาตรี หรือปริญญาตรี มีความรู้มากกว่าครูที่สอนในเขตที่ไม่มีโบราณสถาน และครูที่สอนในระดับการศึกษาที่แตกต่างกัน มีความรู้แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ครูมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานในระดับเห็นด้วยครูที่สอนในเขตที่ตั้งของโรงเรียน แตกต่างกันมีความคิดเห็นแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 โดยครูที่สอนในเขตที่มีโบราณสถาน มีความคิดเห็นในทางสนับสนุนมากกว่าครูที่สอนมีความคิดเห็นไม่แตกต่างกับอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ครูมีความเห็นว่า ควรจัดให้มีการสอนวิชา

อนุรักษ์โบราณสถานในทุกระดับชั้นเป็นวิชาบังคับ สำหรับความรู้และความคิดเห็นของครูเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน มีความสัมพันธ์กันในทางเชิงบวกที่ระดับความมีนัยสำคัญ .01 ค่าสัมประสิทธิ์สหพันธ์ 0.34 ในปริมาณความสัมพันธ์ไม่มากนักร้อยละ 11.56 ⁶⁴

ศิริรัตน์ แอดสกุล (บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง การธำรงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวมอญ กรณีศึกษาชุมชนมอญบ้านม่วง ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ศึกษาถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดการธำรงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของชาวมอญ เทคนิควิจัยที่ใช้คือการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนชาวมอญบ้านม่วง ตำบลบ้านม่วง จังหวัดราชบุรี ผลการศึกษาพบว่า ชาวมอญบ้านม่วงยังคงรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมบางอย่างไว้ได้จนถึงปัจจุบันนี้ เอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์มอญ ได้แก่ ภาษา ศาสนา พิธีกรรม ความเชื่อและขนบธรรมเนียม ประเพณีต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ก็มีส่วนที่ถูกผสมกลมกลืนให้เข้ากับสังคมไทยซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะคนมอญและคนไทยมีความสัมพันธ์แบบเชิงบวกยอมรับกัน โดยไม่มีอคติใด ๆ ต่อกันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ปัจจัยที่ทำให้ชาวมอญเกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมนั้นได้แก่ นโยบายของรัฐ การศึกษา อาชีพ การแต่งงาน และการตั้งถิ่นฐานและการอพยพย้ายถิ่น ⁶⁵

รุจ รัตนพาหุ (บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนตลาดสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี การวิจัยครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อทราบถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์พื้นที่ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐาน รวมถึงลักษณะทางกายภาพของชุมชนย่านตลาดสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี เพื่อศึกษาถึงคุณค่าความสำคัญของพื้นที่ในการเสนอแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนตลาดสามชุก เพื่อให้เกิดความสอดคล้องในการจัดการพื้นที่เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ในอนาคต การศึกษาครั้งนี้ใช้กระบวนการศึกษาพื้นที่ด้วยการสังเกต สัมภาษณ์ลักษณะทางกายภาพของกลุ่มอาคารและสภาพแวดล้อมโดยรอบของพื้นที่ย่านตลาดสามชุก รวมถึงการสัมภาษณ์กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการใช้พื้นที่ในย่านตลาดสามชุก เพื่อเป็นข้อมูลประกอบการศึกษาและวิเคราะห์

จากการศึกษาพบว่า ย่านชุมชนตลาดสามชุกเป็นย่านการค้าเก่าที่มีอายุการตั้งถิ่นฐานมาเป็นเวลากว่าหนึ่งร้อยปี ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ประกอบไปด้วยโครงสร้างชุมชนที่สำคัญสองส่วน ได้แก่ โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม อันได้แก่กลุ่มอาคารเรือนค้าขายพื้นถิ่นที่เป็นอาคารก่อสร้างด้วยวัสดุประเภทไม้เป็นหลัก มีการเกาะกลุ่มรวมตัวเป็นย่านการค้าริมฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรีอย่างหนาแน่น อีกทั้งในปัจจุบันยังมีการใช้งานอย่างต่อเนื่องตลอดมา นอกจากนี้ โครงสร้างชุมชนที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งได้แก่ คนในย่านชุมชนที่มีรูปแบบการดำเนินชีวิตแบบสังคมครอบครัวและสังคมการค้า ที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นอย่างมีลำดับและสามารถสืบเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ในย่านด้วยการบอกเล่าเรื่องราวได้ชัดเจน จากสองสิ่งนี้ทำให้ชุมชนย่านตลาดสามชุกเป็นชุมชนการค้าที่มีเอกลักษณ์ทั้งในมิติทางสังคมและวัฒนธรรมในพื้นที่ที่มีคุณค่าเหมาะสมต่อการศึกษาเพื่อวางแผนทางในการจัดการทรัพยากรที่สำคัญให้เกิดความสมดุล ต่อรูปแบบการพัฒนาของพื้นที่ในด้านกายภาพอื่น ๆ ต่อไป

ดังนั้นข้อเสนอแนะแนวการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนตลาดสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นการกำหนดแนวทางการส่งเสริมเอกลักษณ์ของพื้นที่ในด้านสังคมวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมชุมชน รวมถึงการกำหนดมาตรการและความร่วมมือจากคนในท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐคือเทศบาลตำบลสามชุก สำหรับการวางกรอบการพัฒนาเชิงอนุรักษ์ที่เหมาะสม และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในโอกาสต่อไป⁶⁶

วรวิมล เฟื่องพันธ์ ศึกษาวิจัยเรื่องการวิเคราะห์คุณค่าและบทบาทของตลาดน้ำในฐานะแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน กรณีศึกษาตลาดน้ำ อัมเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ผลการวิจัยพบว่า 1. ตลาดน้ำคลองลัดราชบุรีเป็นตลาดน้ำเก่าแก่ที่สำคัญที่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันมายาวนาน แต่ปัจจุบันได้ปิดตัวลงแล้ว ตลาดน้ำคลองโพหักในอดีตเป็นตลาดน้ำที่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนที่สำคัญของชุมชน แต่ปัจจุบันการซื้อขายแลกเปลี่ยนที่ตลาดแห่งนี้ก็ยังคงดำรงอยู่แต่ซบเซาลงไปมากและอาจสูญหายได้ในอนาคต ตลาดน้ำคลองต้นเข็มเป็นตลาดน้ำที่ยังคงมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันอยู่ และปัจจุบันตลาดน้ำแห่งนี้ได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ซึ่งนักท่องเที่ยวรู้จักกันในชื่อ ตลาดน้ำดำเนินสะดวก 2. คุณค่าและบทบาทของตลาดน้ำในอดีต 3 แห่งเหมือนกันคือ มีบทบาทในด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม และการท่องเที่ยว และมีคุณค่าในด้านจิตใจ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ท่องเที่ยวและแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน แต่ในปัจจุบันตลาดน้ำแต่ละแห่งเกิดการเปลี่ยนแปลง คุณค่าและบทบาทของตลาดน้ำในปัจจุบันจึงเปลี่ยนไปคือ ตลาดน้ำคลองลัดราชบุรี เหลือบทบาททางด้านสังคมและวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว และเหลือคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมเท่านั้น ตลาดน้ำคลองโพหักสูญเสียบทบาทในด้านการท่องเที่ยว คุณค่าในด้านการท่องเที่ยวจึงหายไปด้วย แต่ตลาดน้ำคลองต้นเข็มยังคงมีคุณค่าและบทบาทอยู่เช่นในอดีต 3. ตลาดน้ำมีคุณค่าและบทบาทในฐานะแหล่งการเรียนรู้ของประเภทบุคคล ประเภทสื่อ วัสดุ อุปกรณ์ ประเภทกิจกรรม และประเภทสถานที่และแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ที่จะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในกิจกรรมการเรียนการสอนของโรงเรียน ให้เข้ากับสาระการเรียนรู้ทั้ง 8 กลุ่มได้ เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ แบบบูรณาการและปลูกจิตสำนึกให้รักท้องถิ่นมากขึ้น 4. ผู้ขายสินค้าในตลาดน้ำทั้ง 3 แห่งทั้งในอดีตและปัจจุบันส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงหรือที่เรียกว่าแม่ค้าตลาดน้ำ ซึ่งมีลักษณะนิสัยและการแต่งกายที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน นอกจากนี้ แม่ค้าตลาดน้ำยังมีการเรียนรู้และการถ่ายทอดเพื่อดำรงรักษาอาชีพแม่ค้าตลาดน้ำไว้ แม่ค้าตลาดน้ำยังมีการเรียนรู้และการถ่ายทอดเพื่อดำรงรักษาอาชีพแม่ค้าตลาดน้ำไว้ แม่ค้าตลาดน้ำจึงมีบทบาทใหม่ที่ไม่ใช่เพียงแค่การค้าเท่านั้น ดังนั้นแม่ค้าตลาดน้ำจึงเป็นแหล่งการเรียนรู้ของชุมชนประเภทบุคคลที่สำคัญที่สุดของตลาดน้ำที่จะทำให้ตลาดน้ำดำรงอยู่หรือสูญหายไป⁶⁷

วชิราภรณ์ อมฤตนันท์ ได้วิจัยเรื่อง “การเปรียบเทียบค่านิยมเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนปลาย กับนักศึกษาผู้ใหญ่สายสามัญ ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา” มีวัตถุประสงค์ในการวิจัยคือ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบค่านิยม และพฤติกรรมในการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนปลายและนักศึกษาผู้ใหญ่สามัญระดับ 5 จำนวน 50 คน ผลการวิจัยพบว่า ระดับ

ค่านิยมและพฤติกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษาที่มีค่านิยมเชิงนิมาน โดยมีค่าคะแนนร้อยละ 77 นักศึกษาผู้ใหญ่มีค่าคะแนนเฉลี่ยร้อยละ 75 ส่วนระดับพฤติกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษาที่มีพฤติกรรมพึงประสงค์โดยมีค่าเฉลี่ยคะแนนร้อยละ 74 นักศึกษาผู้ใหญ่มีค่าเฉลี่ยคะแนนร้อยละ 75 ผลการเปรียบเทียบเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษา กับนักศึกษาผู้ใหญ่ผลปรากฏว่าค่านิยมไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05⁶⁸

อริยะ ทรงประไพ ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาสำหรับชุมชนปากคลองวัดประดู่ จังหวัดราชบุรี การศึกษาแนวทางในการอนุรักษ์เชิงพัฒนา กรณีศึกษาชุมชนปากคลองวัดประดู่ จังหวัดราชบุรี มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์เชิงพัฒนา ตั้งแต่ในกระบวนการศึกษาลักษณะทางกายภาพโดยใช้ วิธีการสัมภาษณ์และสำรวจพื้นที่ที่มีการใช้งานในอดีตและสภาพปัจจุบัน ตลอดจนการศึกษาสภาพปัญหาของพื้นที่ภายในชุมชน ซึ่งเป็นการกำหนดโดยคนภายในชุมชนเพื่อให้ได้แนวทางในการอนุรักษ์ในการศึกษาพื้นที่ที่ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่กระบวนการสืบค้นคุณค่าของชุมชน พร้อมทั้งการสำรวจพื้นที่ตามหลักเกณฑ์ และในกระบวนการกำหนดปัญหาด้วยคนในชุมชน พร้อมทั้งการสำรวจพื้นที่ตามหลักเกณฑ์และในกระบวนการกำหนดปัญหาด้วยคนในชุมชน ทำให้เข้าใจถึงความต้องการและทัศนคติของคนในพื้นที่ ซึ่งจะมีส่วนในการวิเคราะห์ปัญหาที่จะส่งผลกระทบต่อพื้นที่ประวัติศาสตร์ และสรุปเป็นแนวทางการดำเนินการทั้งในส่วนพื้นที่สาธารณะสถาปัตยกรรม และการส่งเสริมคุณค่าด้านความหมายของชุมชน ซึ่งขั้นตอนการตรวจสอบแผนในการอนุรักษ์ การร่วมดำเนินการและการประเมินผล จะไม่ปรากฏในขั้นตอนของกระบวนการเพื่อประกอบการศึกษา

จากการศึกษาพบว่า ตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนก็เป็นผลมาจากการเชื่อมโยงพื้นที่ด้วยโครงข่ายของการสัญจรทางน้ำ จะมีความสัมพันธ์กับที่ตั้งของชุมชนตลาดน้ำและชุมชนโบราณแห่งอื่นเช่น ตลาดอัมพวา ตลาดบางนกแขวก ตลาดน้ำดำเนินสะดวก ในส่วนของเรือนแถวไม้ริมน้ำซึ่งเป็ย่านการค้าในอดีต เป็นบริเวณที่มีชาวจีนแต่จิว ทำการค้าขายและอยู่อาศัยตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน แสดงออกในด้านการวางแปลนของอาคารเรือนแถวไม้จะมีลักษณะร่วมกันของเรือนทุกหลัง คือ ห่องโถงหรือพื้นที่ ที่ตั้งแทนบูชาบรรพบุรุษ (เกชั่น) ที่หันหน้าออกสู่ด้านหน้าอาคารและการใช้พื้นที่ร่วมกันของทางเดินส่วนกลางที่เป็นทั้งทางเดินสาธารณะและสถานที่พักผ่อนของคนในชุมชน ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของเรือนแถวในพื้นที่ศึกษา โดยเสนอแนะแนวทางในการอนุรักษ์ด้วยการเชื่อมโยงพื้นที่ตลาดน้ำโบราณแห่งอื่น ๆ ด้วยการท่องเที่ยวทางน้ำ ควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ลักษณะทางกายภาพของเรือนแถวริมน้ำ และการควบคุมการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชน

ปัญหาด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา คือ การขาดองค์กรชุมชนสำหรับพื้นที่ที่มีศักยภาพทางวัฒนธรรมซึ่งควรประกอบด้วยคณะกรรมการที่มาจากบุคคลหลากหลายอาชีพ ตัวแทนจากผู้มีความรู้และความเข้าใจถึงวิถีชีวิตและกิจกรรมในอดีต ตัวแทนจากหน่วยงานท้องถิ่น ตัวแทนจากองค์กรชุมชนที่จัดตั้งโดยเทศบาลตำบลและตัวแทนจากสถานศึกษาในพื้นที่ โดยมีสถาปนิกหรือนักวิชาการที่มีความเข้าใจในการอนุรักษ์ด้านวัฒนธรรมของชุมชนเป็นผู้ประสานงานและดำเนินการ⁶⁹

เชิงอรรถ

- ¹ รายละเอียดดูในที่ระลึกในพิธีเปิดหอสมุดแห่งชาติรัชมังกลาภิเษกจันทบุรี. 2533. หน้า 39-43
- ² คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดชลบุรี. 2544 หน้า 3
- ³ ที่ระลึกในพิธีเปิดหอสมุดแห่งชาติรัชมังกลาภิเษกจันทบุรี. 2533. หน้า 43
- ⁴ โครงการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดตราด. 2542. ไม่ปรากฏหน้า
- ⁵ คณะอนุกรรมการเฉพาะกิจจัดทำหนังสือภูมิทัศน์ไทยในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ. ภูมิทัศน์ไทย. 2539. ไม่ปรากฏหน้า.
- ⁶ เล่มเดิม. หน้า 45.
- ⁷ ในโครงการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดตราด. 2542. หน้า 4.
- ⁸ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ. เล่มเดิม. หน้า 3.
- ⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม. อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก. 2545. หน้า 79.
- ¹⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม. “ภาคตะวันออกกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในเอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “ภาคตะวันออกเอกลักษณ์ทางศิลปะและวัฒนธรรม” 2544. หน้า 8-9.
- ¹¹ ศรีศักร วัลลิโภดม. ภูมิศาสตร์ - ภูมิทัศน์ตั้งบ้านแม่ทองเหมือง. 2543. หน้า 42.
- ¹² แหล่งเดิม.
- ¹³ สุชาติ เถาทอง. ภูมิบูรพา. 2551. หน้า 128.
- ¹⁴ เฉลียว ราชบุรี. ประวัติศาสตร์เมืองระยอง. 2549. หน้า 465-466.
- ¹⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม. อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก. หน้า 90.
- ¹⁶ สุชาติ เถาทอง. เล่มเดิม. หน้า 131
- ¹⁷ โครงการสนองพระราชดำริ กองโบราณคดีฝ่ายวิชาการ กรมศิลปากร. แหล่งโบราณคดีเกี่ยวเนื่องกับเส้นทางเสด็จและเส้นทางติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว จะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี. หน้า 282.
- ¹⁸ สุชาติ เถาทอง. ศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นภาคตะวันออก. 2544. หน้า 231.
- ¹⁹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดชลบุรี. 2544. หน้า 53.

- ²⁰ รัชัช ปุณโณทก. “ประชาสังคมภาคตะวันออก” ใน “ภาคตะวันออก” เอกฉันทน์ทาง
ศิลปวัฒนธรรม. 2544, หน้า 58.
- ²¹ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดระยอง และจังหวัดระยอง. สุนทรภู่อู่อระยอง 200 ปี. 2549, หน้า 21.
- ²² แหล่งเดิม.
- ²³ องค์การการค้าสุธา. หนังสือชุดภาษาไทยของสุธา. ชีวิตและงานของ “สุนทรภู่อู่อ 2538,
หน้า 63.
- ²⁴ แหล่งเดิม.
- ²⁵ องค์การการค้าสุธา. เล่มเดิม. หน้า 67-68.
- ²⁶ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดระยอง. เล่มเดิม. หน้า 25.
- ²⁷ ทิวา สุกจรรยาและผ่องศรี วนาลิน. ที่ราบเจ้าพระยาตอนล่างฝั่งทะเลสมัยทวารวดี. วารสาร
ภูมิศาสตร์. ปีที่ 5 ฉบับที่ 3 พฤศจิกายน 2523. หน้า 49 - 59.
- ²⁸ มหาวิทยาลัยบูรพา. “ชุมชนโบราณในภาคตะวันออกของประเทศไทยจากหลักฐานบนภาพถ่ายทาง
อากาศ”. พ.ศ. 2544, หน้า 19.
- ²⁹ แหล่งเดิม.
- ³⁰ กรมแผนที่ทหารกระทรวงกลาโหม. ชุมชนโบราณภาคตะวันออกของประเทศไทย. พ.ศ. 2496.
โครงการ World wide web.
- ³¹ ศรีศักร วัลลิโกดม. อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก. หน้า 118.
- ³² สุชาติ เกาทอง. “ภูมิลักษณะชุมชนโบราณชายฝั่งทะเลชลบุรี” วารสารศิลปกรรมบูรพา. ปีที่ 10
ฉบับที่ 1 มิถุนายน - พฤศจิกายน 2550. หน้า 10.
- ³³ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดชลบุรี. หน้า 159.
- ³⁴ ศรีศักร วัลลิโกดม. “ร่องรอยของชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำพานทอง” วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 5
เล่มที่ 3. หน้า 47.
- ³⁵ แหล่งเดิม.
- ³⁶ น. ณ ปากน้ำ. “ศิลปะแห่งเมืองศรีพโลที่ชลบุรี”. วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 5 เล่มที่ 3. หน้า 54.
- ³⁷ ทิวา สุกจรรยา. “ชุมชนโบราณในภาคตะวันออกของประเทศไทยจากหลักฐานบนภาพถ่ายทาง
อากาศ”. ในเอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “ภาคตะวันออก : เอกลักษณ์
ทางศิลปวัฒนธรรม”. หน้า 23 - 24.
- ³⁸ ศรีศักร วัลลิโกดม. เล่มเดิม. หน้า 19 - 22.
- ³⁹ ศรีศักร วัลลิโกดม. “ร่องรอยของชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำพานทอง”. หน้า 43.
- ⁴⁰ แหล่งเดิม.

- ⁴¹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ. สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรีเล่ม 1. 2544, หน้า 5.
- ⁴² ศรีศักร วัลลิโภดม. เล่มเดิม. หน้า 48.
- ⁴³ ศรีศักร วัลลิโภดม. “ภาคตะวันออกกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” หน้า 9 – 10 .
- ⁴⁴ เอกสารรัชกาลที่ 5. บ 1. 1/2 หน้า 177.
- ⁴⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม. เล่มเดิม. หน้า 12.
- ⁴⁶ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดระยอง. สุนทรภู่อุสรณ์ของ 200 ปี. 2549. หน้า 2.
- ⁴⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ. นิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่อุสรณ์. 2550. หน้า 77.
- ⁴⁸ ประชุมพงสาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่อง มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทย.
- ⁴⁹ ดู Henri Mouhot. Voyage dans les royaume de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties. Centraleas de l'Indo -- chine. (Gend ve:Olizane, 1889)
- ⁵⁰ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/2 เล่มเดิม. หน้า 1 – 219.
- ⁵¹ เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 1 2532. ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี. 2532, หน้า 98.
- ⁵² แหล่งเดิม.
- ⁵³ การคงไว้ซึ่งสภาพทางกายภาพและคุณค่าทางทรัพยากรทางโบราณคดี เพื่อประโยชน์ในการศึกษา การทัศนศึกษาหรือการท่องเที่ยวโดยใช้เทคนิควิธีการต่าง ๆ ตามความเหมาะสมในสภาพของทรัพยากรวัฒนธรรมแต่ละประเภทแต่ละแห่ง
- ⁵⁴ สายันต์ ไพเราะนุจิตร. การจัดการโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานโดยองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น. 2548, หน้า 69 - 76.
- ⁵⁵ ปรีชา ช่างขวัญยืน. “การจัดการวัฒนธรรม อนุรักษ์กับพัฒนา” ในเอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง “การจัดการวัฒนธรรม อนุรักษ์กับพัฒนา” 2549.
- ⁵⁶ แหล่งเดิม.
- ⁵⁷ วิมลสิทธิ์ ทรายทอง. การอนุรักษ์กับการพัฒนา : การคิดใน / นอกกรอบมุมมองสถาปนิกนักอนุรักษ์ / พัฒนา. เล่มเดิม.
- ⁵⁸ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. สถานการณ์และแนวโน้มการพัฒนาภาคตะวันออก. 2543, หน้า 23
- ⁵⁹ รายงานการวิจัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ
- ⁶⁰ สุชาติ เถาทอง. รายงานการวิจัยเรื่อง การสำรวจและศึกษาแหล่งข้อมูลพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นในภาคตะวันออก. (ศิลปกรรม – ศิลปหัตถกรรม). 2545.
- ⁶¹ สุชาติ เถาทอง. รายงานการวิจัยเรื่อง สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออก.

- ⁶² สุชาติ เถาทอง. รายงานการวิจัยเรื่อง จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกของไทย.
- ⁶³ สุชาติ เถาทองและคนอื่น ๆ. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบประติมากรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกตอนบนและภาคตะวันออกตอนล่างของไทย.
- ⁶⁴ สมชาย สุวรรณจักร. รายงานการวิจัยเรื่อง ความรู้และความคิดเห็นในการอนุรักษ์โบราณสถานของครูในจังหวัดสุโขทัย.
- ⁶⁵ ศิริรัตน์ แอดสกุล. รายงานการวิจัยเรื่อง การสร้างเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวมอญ : กรณีศึกษาชุมชนมอญบ้านม่วง.
- ⁶⁶ รุจ รัตนพาหุ. รายงานการวิจัยเรื่อง แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนตลาดสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาสาปโดยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ⁶⁷ วรวิดิ เพ็งพันธ์. รายงานการวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์คุณค่าและบทบาทของตลาดน้ำในฐานะแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน. กรณีศึกษาตลาดน้ำ อำเภอคำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ⁶⁸ วชิราภรณ์ อมฤตนันท์. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปรียบเทียบค่านิยมเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนปลายกับนักศึกษาผู้ใหญ่สายสามัญในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา.
- ⁶⁹ อริยะ ทรงประไพ. รายงานการวิจัยเรื่อง แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนา สำหรับชุมชนปากคลองวัดประคู้ จังหวัดราชบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาสาปโดยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย